

NOTITIA HISTORICA-ETHNOLOGICA

- 1. L. Juhász Ilona – Liszka József zost. Szolgálatban. Dunaszerdahely 1998
- 2. Nagy Endre: Tardoskedd és Udvard földrajzi nevei. Dunaszerdahely 2000

LOKÁLIS ÉS REGIONÁLIS MONOGRÁFIÁK

- 1. Viga Gyula zost. Kisgéres. Dunaszerdahely 2000
- 2. L. Juhász Ilona Rudna I. Komárom – Dunaszerdahely 2002

INTERETHNICA

- 1. Bodnár Mónika: Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században. Komárom – Dunaszerdahely 2002
- 2. Sopoliga, Miroslav: Ukrajinci na Slovensku. Komárno – Dunajská Streda 2002
- 3. Keményfi Róbert: A gömöri etnikai térmozaik. Komárom – Dunaszerdahely 2002

ACTA ETHNOLOGICA DANUBIANA
Ročenka Výskumného centra európskej etnológie 1, 2-3

LISZKA JÓZSEF:
A szlovákiai magyarok néprajza.
Budapest – Dunaszerdahely 2002

Nemeckí kolonisti sa na Slovensku usadili natrvalo a toto územie viac ako sedem storočí považovali za svoju vlasť. Ich pôsobenie spolu so Slovákmí a ďalšími etnikami na relatívne malom území Slovenska, vytvorilo unikátnu podobu etnokultúrnych hodnôt. Táto publikácia je len nepatrným kamienkom v cennej mozaike tohto kultúrneho fenoménu.

235 Sk

Na zadnom obale:
Slováci, Nemci, Maďari a Chorváti
pred kostolom v Bratislave, rok 1847

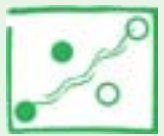
MARGARÉTA HORVÁTHOVÁ

Nemci na Slovensku

Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia,
remesiel a odievania

Fórum inštitút
pre výskum menšín
Výskumné centrum
európskej etnológie

Územie Slovenska bolo oddávna miestom stretávania etnických spoločností a rozličných kultúr. Viacstoročným spolunažívaním početných etník vznikol komplex hodnôt, všeobecne označovaný ako spoločné kultúrne dedičstvo. Vklad jednotlivých národností v rámci celkovej etnickej štruktúry daného územnospoločenského celku je stále aktuálnou otázkou interdisciplinárneho štúdia.

Nemecké osídlenie nebolo veľmi početné, ale mimoriadne prínosné. Na vzniku miest na Slovensku mali veľký podiel práve nemeckí kolonisti a zakladanie miest malo zas pre rozvoj remesiel prevratné dôsledky. Nemeckí hostia vzhľadom na hospodársko-sociálnu prevahu na domácim obyvateľstvom značne ovplyvnili vývoj tam, kde sa usadili a nové formy a technológie v oblasti remesiel rozširovali i medzi domácim etnikom.

Margaréta Horváthová Nemci na Slovensku

Nemci na Slovensku

Interethnica 4.

Interethnica

Redaktor edície
József Liszka

Fórum inštitút pre výskum menšín
Výskumné centrum európskej etnológie
Komárno

Adresa:
Fórum inštitút pre výskum menšín
Výskumné centrum európskej etnológie
P.O.BOX 154
SK-945 01 Komárno 1.
etnologia @foruminst.sk
www.foruminst.sk

Margaréta Horváthová

Nemci na Slovensku

Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia,
remesiel a odievania

Fórum inštitút pre výskum menšín
Vydavateľstvo Liliu Aurum
Komárno – Dunajská Streda
2002

Kniha vyšla s finančným príspevkom NPOA

© Fórum inštitút pre výskum menších, 2002

© Margaréta Horváthová, 2002

ISBN 80-8062-152-7

Obsah

Predslov	7
Úvod k nemeckému osídleniu na Slovensku	8
Kolonizácia Bratislavy a okolia nemeckým etnikom	12
Nemecké etnikum v okolí Bratislavy.....	18
Nemecké obyvateľstvo na Žitnom ostrove	24
Habáni na západnom Slovensku.....	27
Huncokári	29
Nemecké osídlenie v Sládkovičove	30
Nemecké osídlenie v Čermanoch	31
Kolonizácia stredného Slovenska nemeckým obyvateľstvom	33
Kolonizácia Spiša	42
Vplyv nemeckej kolonizácie na rozvoj remeselnej výroby na Slovensku	53
Textilné a odevné remeslá	55
Cechové organizácie.....	56
Cechy a národnostná otázka	58
Extenzifikácia remeselnej výroby.....	60
Rozvoj remesiel v 18. storočí.....	60
Textilné a odevné remeslá v regióne Bratislava a okolie	65
Textilné a odevné remeslá v Hauerlande	69
Textilné a odevné remeslá na Spiši	70
Výroba plátna na Spiši.....	74
Spišské farbiarstvo a modrotlač	79
Odev karpatských Nemcov	83
Pramenný a ikonografický materiál k odevnej kultúre karpatských Nemcov	83
Odev Nemcov v okolí Bratislavy.....	90
Odev nemeckých obyvateľov v Hauerlande	93
Odev Nemcov na Spiši.....	99
Výskum nemeckej menšiny v období rokov 1918 – 1945.....	109
Záver	113

Literatúra	115
Die Deutschen in der Slowakei (Deutsche Zusammenfassung)	119
A szlovákiai németek (Magyar összefoglalás).....	122

Predslov

Územie Slovenska bolo oddávna miestom stretávania etnických spoločenstiev a rozličných kultúr. Viacstoročným spolunažívaním početných etník vznikol komplex hodnôt, všeobecne označovaný ako spoločné kultúrne dedičstvo. Vklad jednotlivých národností v rámci celkovej etnickej štruktúry daného územnospoločenského celku je stále aktuálnou otázkou interdisciplinárneho štúdia.

Nemecké osídlenie nebolo veľmi početné, ale mimoriadne prínosné. Na vzniku miest na Slovensku mali veľký podiel práve nemeckí kolonisti a zakladanie miest malo zas pre rozvoj remesiel prevratné dôsledky. Nemeckí hostia vzhľadom na hospodársko-sociálnu prevahu nad domácim obyvateľstvom značne ovplyvnili vývoj tam, kde sa usadili, a nové formy a technológie v oblasti remesiel rozširovali i medzi domácim etnikom.

Nemeckí kolonisti sa na Slovensku usadili natrvalo a toto územie viac ako sedem storočí považovali za svoju vlasť. Ich pôsobenie spolu so Slovákmi a ďalšími etnikami na relatívne malom území Slovenska, vytvorilo unikátnu podobu etnokultúrnych hodnôt.

Táto publikácia je len nepatrným kamienkom v cennej mozaike tohto kultúrneho fenoménu.

Úvod k nemeckému osídleniu na Slovensku

Geopolitická poloha Slovenska ho predurčovala k intenzívnym kontaktom s nemeckým kultúrnym prostredím, ktorých počiatky archeológia dokladá už do prvých storočí nášho letopočtu, kedy bolo naše územie osídlené germánskymi kmeňmi. Čulé kontakty s Franskou ríšou mali Slovania najmä v počiatkoch kristianizácie.

Približne od polovice 12. storočia prebiehala kolonizácia na nemeckom práve, ktorá až do svojho ukončenia v 15. storočí, zasiahla veľkú časť územia Slovenska a významnou mierou ovplyvnila všetky sféry hospodárskeho, kultúrneho a politického života v Uhorsku.

Migrácia nemeckého obyvateľstva na Slovensku prebiehala i v ďalších storočiach, ale už v nepomerne menšej intenzite a v zásadne odlišných právnych, hospodárskych a spoločensko-politických podmienkach. Prirodzene, že kolonizácia nemeckým obyvateľstvom sa vzťahovala i na okolité krajiny, nielen na územne najbližšie ako Morava, Čechy, ale i Sedmohradska, Poľska, Zakarpatskej Ukrajiny.

Osídľovanie slovenského územia nemeckým etnikom prebiehalo vo viacerých etapách. Ako prvá sa uskutočnila kolonizácia na emfyteutickom práve v 12. až 15. storočí. Poslednou vlnou osídlenia v kompaktnej forme bol príchod Nemcov do obce Michalok na východnom Slovensku v roku 1899. Obec Michalok leží 10 kilometrov od Vranova nad Topľou a bola osídlená formou zakúpenia majetkov obce roľníkmi z českého Tachova.

Do rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie boli Nemci usídlení na území Slovenska súčasťou uhorských Nemcov, spolu s ostatnými obyvateľmi krajín habsburskej monarchie. Vznikom Československa v roku 1918 sa stal aktuálnym problém odlíšenia nemeckej menšiny osídlenej na území Čiech, Moravy a Sliezska od menšiny na území Slovenska a Zakarpatskej Ukrajiny. Ako riešenie vo vzťahu k tejto nemeckej menšine sa ukázalo prijateľné pomenovanie karpatskí Nemci, ktorého autorom bol Raimund Fridrich Kaindl. R. F. Kaindl sa etnonymom Nemcov zaoberal už v prvom decéniu 20. storočia. V období štyridsiatych rokov 20. storočia sa však bežne používal i termín slovenskí Nemci.

Nemecké etnikum žilo na našom území jednak v troch kompaktných oblastiach, ale aj v mnohých mestách a obciach rozptýlene.

Tri geografické regióny nemeckých sídiel na Slovensku predstavujú súčasne tri kultúrne celky, ktoré sa členia na viaceré subregióny. Sú to:

Bratislava a okolie – samotná Bratislava s príľahlými súčasnými mestskými časťami, niektoré vinohradnícke obce a mestečká v malokarpatskej oblasti a sedem dedín Žitného ostrova;

Kremnica s okolitými obcami a Nitrianske Pravno s okolím, tzv. Hauerland; Horný a dolný Spiš a údolie rieky Bodvy.

Medzi všetkými troma regiónmi sa prejavovali značné odlišnosti, ktoré vyplynuli z mnohých faktorov a poznamenali aj celkový vývin kultúry jednotlivých etnických spoločenstiev. K takýmto okolnostiam patrí historické obdobie osídlenia Nemcov v jednotlivých územiach Slovenska a s tým súvisiace udelené privilégiá. Ďalej je to charakter profesijného zamerania, resp. zamestnania na novoosídlenom území a tiež materská, t.j. východzia oblasť kolonistov. Neskôr sa k týmto dôležitým faktorom pridávajú i podmienky prijatia a zachovania nových náboženských prúdov luteranizmu a s tým súvisiace vzájomné kontakty rozvíjané i formou štúdií v nemeckých krajinách, čo značne prispelo k rozvoju vzdelanostnej úrovne.

Diferencie medzi troma spomínanými regiónmi podporili i prebiehajúce adaptačné procesy, resp. odlišné podmienky pre ich priebeh, ako napr. etnická izolovanosť, medzietnická dištancia, procesy adaptácie, akulturácie, či naopak príbuzné prvky v kultúre obklopujúceho etnika.

Nemecké etnikum okrem už troch spomínaných regiónov kompaktného osídlenia tvorilo početné diaspory vo viacerých mestách a lokalitách. Takéto etnodisperzné skupiny zoskupujúce sa z viacerých zväčša nespríbuznených rodín prichádzali na územie Slovenska už od obdobia 12. storočia.

Osídľovanie Slovenska nemeckým etnikom prebiehalo vo viacerých časových etapách. Väčšina autorov, ktorí sa tejto problematike venovali, určila štyri základné migračné etapy (osídľovacie vlny) príchodu Nemcov na Slovensko.

Prvú etapu predstavuje kolonizácia na nemeckom práve v období 12. – 14. storočia (ale ešte i v 15. storočí), ktorá bola počtom kolonistov najsilnejšia. Najmä v druhej polovici 13. a začiatkom 14. storočia preniká na územie Slovenska silný nemecký element, prinášajúci so sebou nové formy hospodárenia, právny systém i kultúru. Nemeckí kolonisti prichádzajúci z vyspelejšieho prostredia najmä v hospodárskom zmysle, dostávajú v novej krajine rozsiahle výsady a kráľovské privilégiá, ktoré znamenali najdôležitejšie činitele zabezpečujúce rýchly hospodársky, spoločenský a kultúrny rozvoj Nemcov v Uhorsku.

V tejto etape bol osídlený horný a dolný Spiš, banské mestá stredného Slovenska so širším okolím, viaceré mestá východného Slovenska a taktiež mnohé mestá v oblasti západného Slovenska – Bratislava, Trnava a malokarpatské vinohradnícke mestečká.

Druhá etapa osídľovania Slovenska nemeckým etnikom súvisí s protireformačným hnutím v Európe v 16. – 17. storočí. V tom čase sa vo viacerých lokalitách Záhorskej nížiny v tiahľom oblúku až po Trenčín usadili obyvatelia z Bavorska, Tirolska, Švajčiarska a ďalších nemeckých krajín, tiež zo severného Talianska, vyznávajúci novú formu náboženského vierovyznania – anabaptizmus. Na Slovensku sa pre tieto skupiny Nemcov udomácnilo pomenovanie Habáni.

V tomto období, kedy na Slovensku vládli liberálnejšie konfesiónálne pomery, sa v okolí Bratislavy a na malom Žitnom ostrove usadili ďalší náboženský exulanti z viacerých rakúskych a nemeckých oblastí.

Tretia etapa časovo spadá do obdobia 18. storočia. Avšak prichádzajúce nemecké etnikum sa u nás usadilo vo viacerých vlnách, za rozličných politicko-hospodárskych podmienok a z odlišných dôvodov. Prvá vlna súvisela so situáciou po tureckých vojnách, kedy dochádzalo k rekonštrukcii hospodárstva a novoosídľovaní spustošených území. V rámci tohto bola Nemcami dosídľovaná Mošonská župa, z ktorej tri obce – Jarovce, Rusovce a Čuňovo boli v roku 1946 pričlenené k Československu.

Viacerí feudáli a majitelia veľkostatkov si prizývali z nemeckých krajín osídľencov na svoje majetky za obojstranne výhodných podmienok. V druhej polovici 18. storočia sa na Pálffyovských majetkoch smolenickej a červenokamenskej vetvy usadili skupiny drevorubačov prichádzajúce z Tirolska, Álp a Štajerska. Z nemeckého pomenovania ich profesie Holzhacker a Holzfäller vznikol etnonym Huncokári.

Príliv nemeckých kolonistov sa zintenzívnil za vlády Jozefa II. Prostredníctvom kráľovského splnomocnenca boli dosídlené viaceré oblasti na Slovensku za veľmi priaznivých okolností. Napr. Nemci zo Švábska, Alsasko-Lotrinska a Bavorska dostali v Sládkovičove (predtým časť Sládkovičova – Németh Dioseg) pridelenú pôdu, pozemky, dobytok i potraviny.

Po roku 1785 sa usídľujú viaceré rodiny na Spiši, niektorí ako odborníci na pestovanie ľanu a zdokonaľovanie tkáčskych techník, či spracúvanie ľanovej priadze, iní ako chovatelia rožného dobytku.

Za štvrtú etapu osídľovania Nemcov na Slovensku je považované celé 19. storočie, a to v súvislosti so zakladaním a rozvojom priemyselných podnikov, hutníctva a železiarstva.

Výnimku v rámci etnického pohybu, z dôvodov rozvoja industrializácie, tvorí dosídľovacia akcia Čermian Nemcami (Čermany ležia medzi Nitrou a Topoľčanmi), ktorí prichádzali z okolia Oldenburgu a Hannoveru v roku 1859 – 60. Presídľenci z tejto oblasti, v počte približne 270 osôb, si zakúpili voľné majetky v chotári obce a venovali sa poľnohospodárstvu.

Ani do jednej zo štyroch etáp osídľovania Slovenska nemeckým etnikom nie sú zaradené migračné pohyby sklárov, pozostávajúce z malých etnických skupín, predstavujúce spravidla rodiny totožnej profesijnej orientácie. Sklári tvorili uzavreté endogamné spoločenstvá, usadené na istom území len dočasne. Doba ich osídlenia v jednej lokalite závisela od prírodných zdrojov potrebných k prevádzke sklenej huty. Po ich vyčerpaní spravidla migrovali na iné územie. Takýchto prechodných sklených hút bolo na území Slovenska už od stredoveku dosť veľké množstvo.

Nemci predstavovali v stredoveku silný etnický živel na Slovensku. Niektoré odhady o ich počte sú v staršej literatúre neprimerane vysoké, ale i tak sa ich počet odhaduje na 250 tisíc obyvateľov koncom 14. a začiatkom 15. storočia, čo predstavuje približne štvrtinu obyvateľov vtedajšieho územia Slovenska. Neskôr na vývoj nemeckého etnika na Slovensku negatívne vplýval úpadok banenského podnikania, úpadok remesiel a s tým súvisiaca dlhodobá prirodzená asimilácia s domácim obyvateľstvom.

Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1930 tvorili Nemci 4,5 percent všetkého obyvateľstva Slovenska, čo predstavovalo 150 000 Nemcov. Len v rokoch 1880 – 1910 sa znížilo percento Nemcov z 9,1 na 6,8 a absolútny počet klesol z 222 tisíc na 198 tisíc.

Nemecké osídlenie na Slovensku do roku 1945

Na súčasnom počte karpatských Nemcov sa okrem rôznych faktorov asimilácie prebiehajúcej v konkrétnych historických obdobiach podpísal predovšetkým odsun nemeckého obyvateľstva z územia Slovenska po 2. svetovej vojne.

V tomto období nastal najvýraznejší zlom v kontinuite vývoja nemeckého obyvateľstva. V roku 2001 deklarovalo svoju príslušnosť k nemeckej národnosti 5 405 obyvateľov Slovenska, čo predstavuje 0,1–0,2 percent z celkového počtu obyvateľov SR. Najviac z tohto počtu pripadá na Košický kraj – 1 543 a na Bratislavský kraj – 1 342 obyvateľov nemeckej národnosti.

Po skončení 2. svetovej vojny, najmä v rokoch 1945 a 1946, na základe viacerých politických dekrétov, neskôr zmiernených Postupimskou dohodou, bol uskutočnený odsun nemeckého obyvateľstva z Československa. Pre približne 10 percent Nemcov, ktorí zostali na Slovensku, neboli vytvorené ani elementárne inštitucionálne podmienky pre ich etnokultúrny rozvoj.

Výrazná zmena nastala v roku 1990, kedy vznikol Spolok karpatských Nemcov, ktorý saturuje najmä kultúrne požiadavky karpatských Nemcov.

Karpatskí Nemci v súčasnosti žijú v troch tradičných regiónoch: Bratislava a okolie, Spiš a údolie Bodvy a Hauerland.

Kolonizácia Bratislavy a okolia nemeckým etnikom

Západné Slovensko vzhľadom na svoju geografickú polohu malo vždy blízke kontakty s nemeckými krajinami. V okolí Bratislavy možno predpokladať infiltráty už v období Veľkej Moravy, kedy zosilnel tlak Franskej ríše. Bratislava so svojím okolím bola miestom stretávania sa slovianskeho ľudu s obyvateľmi Východnej marky (súčasnú Hornú a Dolnú Rakúsko). Bratislava sa ako osídlené miesto spomína po prvý raz k roku 907, keď sa zapísala do viacerých kláštorných análov, pre ďalší politický vývin významnou bitkou medzi starými Maďarmi usadenými v strednom Podunajsku a bavorským vojskom. V tejto bitke padla skoro celá vtedajšia bavorská šľachta, ako aj všetci vysokí cirkevní hodnostári východnej časti historického Nemecka. Po zničení vojenskej sily blízko Bratislavy sa Maďarom otvorila cesta na neobmedzené prenikanie do dnešného Rakúska a Bavorska.

Meno miesta tejto skazonosnej bitky sa uvádza ako Brezalauspurc. V súvekých uhorských prameňoch z roku 1002 je to v podobe Poson, z roku 1138 a 1165 Posonium a toto pomenovanie sa potom takmer výlučne používalo po celý stredovek v latinských písomnostiach. V súvekých nemeckých prameňoch je v roku 1108 doložený názov Presburch, roku 1189 Brezburg, z čoho bol odvodený neskorší slovenský tvar Prešporok, Prešpurk. V nemecky písaných písomnostiach sa od 13., ale najmä od 14. storočia používa pomenovanie Pressburg.

Počas celého 11. a 12. storočia sa organizovali vojenské výpravy so zámerom ovládnuť uhorskú krajinu, a bratislavský hrad bol často cieľom útokov vojsk nemeckých panovníkov. Bratislavský hrad bol najvýznamnejším správnym, vojenským i cirkevným strediskom západného uhorského pohraničia. Okrem týchto funkcií mal hrad veľký význam ako politicko-administratívne centrum Bratislavskej župy. Ako strategický bod bol magnetom i pre grófa Východnej marky Henricha II. Jasomirgotta, ktorý spolu s regensburským biskupom a štajerským vojvodom roku 1146 nečakane obsadil Bratislavu.

Za vlády Bela III. roku 1189 sa v meste dlhší čas zdržiaval nemecký cisár Fridrich I. Barbarossa, ktorý tu slávil turíčne sviatky a získaval bojovníkov do tretej križiackej výpravy, tábor ktorej bol na území dnešnej Petržalky.

Z roku 1211 pochádzajú správy o Bratislave v súvislosti so zásnbami Alžbety, dcéry uhorského kráľa Ondreja II. Zásnuby s durínskym landgrófom Ľudovítom IV. sa tu oslavovali dlhý čas za účasti popredných rytierov a dám durínskeho a hessenského grófstva. Alžbeta mala v roku 1211 štyri roky (!), podľa legendy bola odetá do šiat zo zlatej a striebornej priadze. Aj okolo jej života vzniklo viacero legiend a na základe hrdinských skutkov bola čoskoro po smrti vyhlásená za svätú.

V listine z roku 1211, v ktorej pápež Honorius III. povolil presťahovanie prepoštského kostola do Podhradia, sa spomína Podhradie ako burgum. Toto pomenovanie sa vzťahuje na osadu kupcov, ktorí mali oproti poddanskému obyvateľstvu isté výsady a boli osobne slobodní. Toto podporuje predpoklad, že sa jedná o nemeckých osadníkov.

Kontakty s nemeckým etnikom sa zintenzívnili v 13. storočí, kedy sem prichádzajú veľké skupiny osadníkov. Tak ako v celom Uhorsku, po ničivom tatárskom plene v roku 1241, Belo IV. pozýva do krajiny hostí (hospites) a udeľuje mnohé výsady. Odlišnosť Bratislavy od iných miest Slovenska spočívala v aplikácii vinohradníckeho práva, ktorým sa riadili vinohradnícke podunajské mestá v Rakúsku, ako Krems, Viedeň, Stein a v Maďarsku, napríklad Budín. Podobné výsady dostali aj mestá Svätý Jur, Pezinok a Modra, ktoré patrili svätojurským grófam.

Vplyv nemeckých kolonistov možno sledovať na mnohých okolnostiach ekonomicko-hospodárskeho charakteru, na urbanistickom vývoji mesta, na rýchlom rozvoji remesiel či na viacerých administratívno-správnych normách, ako aj na celom právnom systéme.

Veľký význam pre hospodársky rozkvet Bratislavy malo už od najstarších čias vinohradníctvo. Jeho počiatky siahajú až do doby rímskej. Prvé zmienky o viniciach v Bratislave pochádzajú z polovice 13. storočia (vinice cisterciiek z roku 1249). Už roku 1217 sa spomína Dvorník – Zeuleus (Szöllös), čo svedčí o pestovaní vínnej révy.

Úspešné obchodné podnikanie, rastúci kapitál a stúpajúca produktivita remeselníckych dielní viedli na jednej strane k hlbším sociálnym rozdielom medzi obyvateľmi Podhradia, na strane druhej zvyšovali prosperitu mesta. Nemeckí hostia oproti pôvodnému obyvateľstvu mali mnohé výsady. Predovšetkým to bolo právo voliť si richtára, ktorý zastával ich záujmy. Nemeckí obyvatelia si stavali domy východne od pôvodného jadra osady.

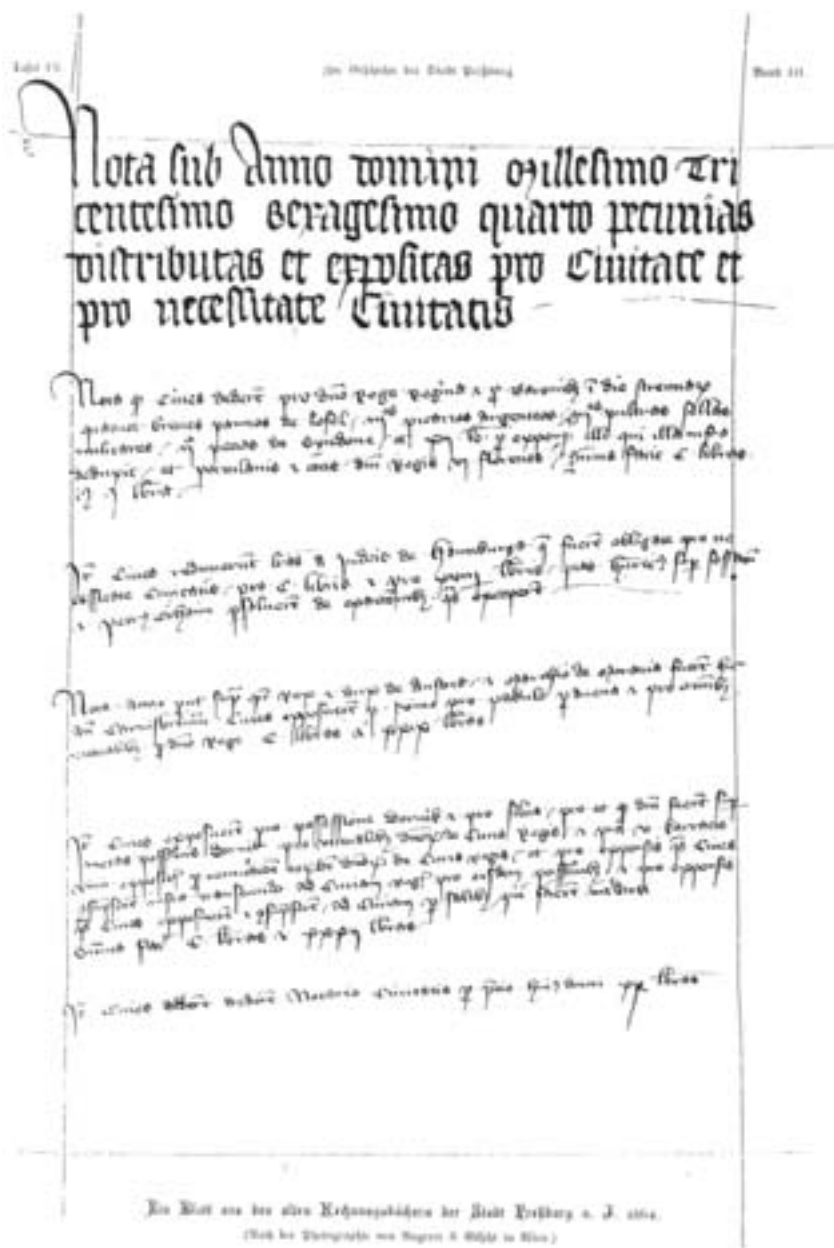
Bratislava už pred vydaním mestského privilégia bola ekonomickým sídliskom mestského typu. Vo viacerých listinách (1278, 1280, 1288) sa jasne hovorí o Bratislave ako o meste, napokon i kráľ Ladislav nazývaný Kumánsky pri donácii dediny Széplak v roku 1288 spomína Bratislavu ako „naše kráľovské mesto“ (civitas nostra regalis). Opakované zmienky o existencii richtára, ktorý sa striedavo označuje ako richtár mesta i Podhradia, viedli k názoru, že Podhradie a vznikajúce mesto boli dva samostatne existujúce celky.

V skutočnosti sa osada nemeckých kupcov pripojila k staršiemu osídleniu, a po roku 1291 sa právne i urbanisticky vyčlenila zo spoločného obvodu. Isté je, že už vtedy malo mesto okrem voleného richtára dvanásť prísažných a mešťania tvorili spoločenstvo privilegovaného obyvateľstva.

Donácia dediny Széplak z roku 1288, kde žili okrem hostí aj obyvatelia nižšieho právneho postavenia, je ďalším argumentom, že Bratislava bola mestom i pred rokom 1291.

Mesto Bratislava v tom čase získalo majetkovú bázu aj na pôde bývalej občiny Vydrice (dnešný priestor Mlynskej doliny, Slávičieho údolia) i ďalšie rozsi-

ahle pozemky už pred vydaním privilégia. Okrem mestského majetku existoval i súkromný, veľmi rozsiahly majetok richtára Jakuba, ktorého postavenie vďaka kráľovským donáciám pôdy bolo na úrovni šľachtica. O tom svedčí aj titul comes, ktorý od roku 1291 používal.

List z právnej knihy Bratislavy z roku 1364

Das buech haltt Ihnen der Stat Raitung &
 Prespurg mit Babern Stat kamerern vnd
 andern ambtleutten derselben Stat vnd dienern

Item das buech ist angeuangen vnd geschriben wur=
 den nach cristi gepurd vierzehen hundert vnd dar=
 nach in dem Acht vnd dreissigsten Jare her tzeiten der
 hernachgeschriben Fichters Burgermaisters vnd
 Ratleut die da erwelet sein wurden in derselben
 Stat an Sand Jorzen tag

Item Stephan Keneys Fichter Stephan list
 Burgermaister Item Bartholomeus scharrach
 Hans Liebl Caspar ventur Ludwig kump
 felder Zachas memel Michel wolf
 Kramer Hansreich Bach Peter Jungert Paul
 Maltzhofer Nicklas stinss

Ein Blatt aus den Rechnungsbüchern der Stadt Freiburg a. J. 1438.

(Nach der Photographie von Nagler u. Orff in Bonn.)

List z právnej knihy Bratislavy z roku 1438

Dovršenie vývinu prerastania bratislavského Podhradia na mesto predstavuje mestské privilégium kráľa Ondreja III. z 2. 12. 1291. Privilégium oslobodzovalo

obyvateľov na desať rokov od platenia daní za usadlosti, od poplatkov za drevo na stavby, od poplatkov od výčapov. Dôležitá však bola slobodná voľba richtára (každoročne na Juraja), ktorý so svojimi prísažnými mal súdiť spory mešťanov medzi sebou i s cudzincami.

Významný vplyv na rozvoj vinohradníctva bola výsada mešťanov, v zmysle ktorej nemuseli platiť poplatky za vinice vysadené a to ani za tie, ktoré mienili vysadiť.

Bratislavskí mešťania mohli slobodne používať prístav a brod na Malom Dunaji (povyše Vrakune), vlastniť lode a vydržiavať si lodníkov. Lodníci zväčša sídlili na Zuckermantli a na Vydrici a na základe svojho pôsobenia mali úzke kontakty s mestami na Dunaji, odkiaľ prichádzali ďalší novousadlí, zväčša si odtiaľ aj zakladali manželstvá.

Dôležitou výsadou bola sloboda obchodovania, oslobodenie od mýtnych poplatkov v Bratislavskej župe a ďalšie privilégia, ako napríklad platenie desiatok podľa nemeckého zvyku. Špecifikovali sa aj povinnosti rybárov, ktorí mali rovnaké práva ako ostatní mešťania. Dôležité bolo slobodné obchodovanie s látkami, dobytkom a rybami.

Základnou podmienkou pre získanie mešťanstva bola povinnosť platiť dane a plniť mešťianske povinnosti, pretože richtár a mestská rada mali právomoc vylúčiť zo spoločenstva tých mešťanov, ktorí toto nerešpektovali. I bratislavskí židia mali v tomto období také isté práva ako ostatní mešťania.

Dovtedajší vývin i zachované doklady naznačujú, že z kupeckej osady pod hradom sa stalo mesto už v priebehu 13. storočia a privilégium len legalizovalo dávnejšie jestvujúcu hospodársko-spoločenskú skutočnosť. Vyňatím spod právomocí župana sa mesto oddelilo od ostatných častí Podhradia, ktoré ostali i naďalej závislé na županovi. Bola to Vydrica a neskoršia Židovská ulica. Mesto opevnili hradbami, na ktoré použili i materiál zo zbúraných domov osady Széplak, ktorej obyvatelia sa zväčša presťahovali do mesta.

Okrem Podhradia a jadra mesta obývali Nemci aj predmestia na východ od hradieb (Schöndorfská – Obchodná, Hochgasse – Vysoká) a neskôr založené predmestie Blumentál. V tejto oblasti nastal nebývalý pohyb najmä v 16. storočí (1530 – 1540), po bitke pri Moháči, kedy nastala mohutná turecká expanzia do Uhorska a Bratislava bola vyhlásená za hlavné mesto Uhorska. Do Bratislavy smerovali prúdy prisťahovalcov z dolného Uhorska, nielen maďarská šľachta a zemanía, ale i Chorváti, Srbi a Nemci z maďarských miest, Banátu a Sedmohradska. Národnostné zloženie spestrili i talianski remeselníci, predovšetkým kamenári.

V súvislosti s protireformáciou v Rakúsku a v Bavorsku prichádzajú skupiny nemeckých exulantov do Bratislavy a jej okolia, ktoré ešte nepostihla rekatolizácia. Títo sa usadzujú sčasti priamo v predmestiach (pravdepodobne Kozia, Vysoká, Špitálska a Blumentál), ale i v Prievoze a vo viacerých obciach Žitného ostrova, kde posilňujú staršiu vrstvu nemeckého osídlenia.

Počas celého 18. a 19. storočia prúdila do Bratislavy a okolia (vo väčšej miere ako do iných miest a oblastí) mnohí remeselníci, umelci, obchodníci a priemyselníci z nemeckých krajín.

Bratislava a okolie Pressburg und Umgebung

Nemecko - slovenské názvy obcí Deutsch - slowakische Ortsnamen

Bischdorf - Podunajské Biskupice
Bösing - Pezinok
Bruck - Most na Ostrove
Engerau - Petržalka
Grünau - Grinava
Limbach - Limbach
Mischdorf - Nové Košariská
Modern - Modra
Neutra - Nitra

Oberufer - Prievoz
Pressburg - Bratislava
Ratzersdorf - Rača
Schildern - Jánošíková
St. Georgen - Svätý Jur
Tartschendorf - Nová Lipnica
Theben - Devín
Waltersdorf - Rovinka

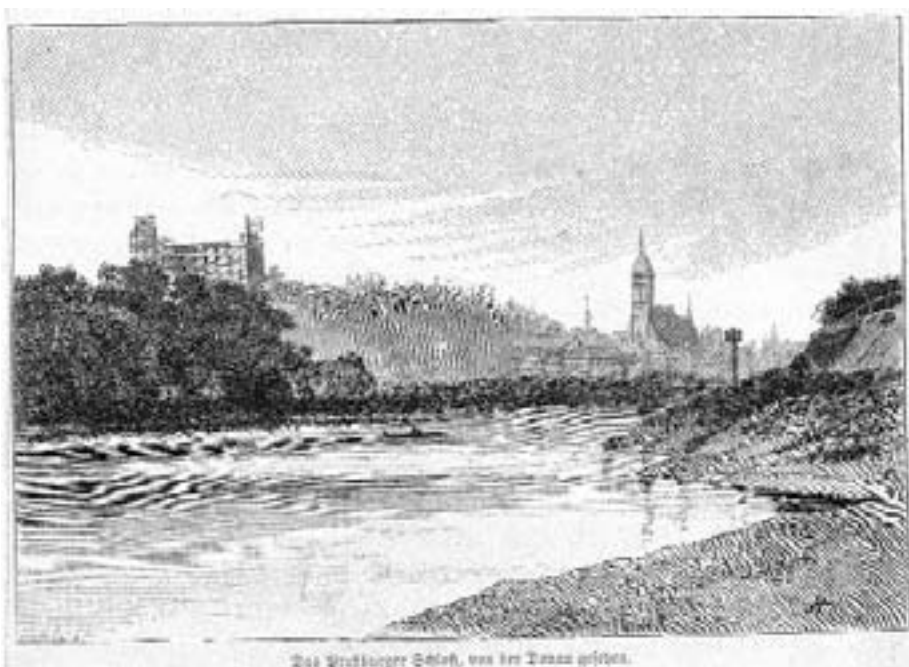

Nemecké etnikum v okolí Bratislavy

Rača

Najstaršia písomná zmienka o Rači (Ratzensdorf, slovensky Račišdorf) je z roku 1296, keď sa upravili vzťahy medzi bratislavským obyvateľstvom a hosťami (hospites) z Rakúska a Uhorska, ktorí mali vinice v Rači. Vínne dávky nemali platiť šľachticom z Rače tak ako bolo zvykom na kráľovskom majetku, ale tak, ako bolo zvykom v Bratislave.

Otec a predkovia šľachticov Mikuláša a Štefana z Rače sa spomínajú aj v listinách z rokov 1274 a 1276, keď im uhorskí kráľi Belo IV. a Ladislav IV. potvrdili ich dedičské nároky so všetkými náležitosťami: tribútom z vína, lesmi a kroviskami.

Pohľad na Bratislavu z Petržalky, koniec 19.storočia

Vlastníci vinohradov v Rači, podobne ako v iných vinohradníckych oblastiach, platili okrem rôznych dávok špecifický poplatok, ktorý dávali za viničné právo, tzv. ius montanum, alebo Bergrecht. Zo 14. storočia sa zachovalo niekoľko listín, ktoré upravujú poplatky z viníc v Rači. V roku 1337 sa riešil na generálnej kongregácii v Bratislave spor medzi mešťanmi a šľachticmi z Bratislavy, Rovinky a Kvetoslavova pre nesprávnu veľkosť urny (okova). Tu sa dohodli, že každý bratislavský mešťan, alebo hosť (hospites) bude za vinice v račianskom chotári

za stráženie platiť jednu kanvu muštu. Bratislavský richtár Jakub, jeho synovia a prisázní sa zaviazali, že privilégiá bratislavskej kapituly o slobodách pre užívateľov vinogradov budú používať len pre svojich mešťanov a hostí bývajúcich na jej predmestiach. Z toho vyplýva predpoklad, že nemeckí hostia už v tomto období obývali i Raču.

V stredoveku bola síce Rača nevelkou osadou, ale v roku 1358 už určite mala richtára, v roku 1390 kostol a v roku 1553 15 port (asi 30 poddanských usadlostí). V druhej polovici 16. storočia vzrástol počet obyvateľov o chorvátskych a nemeckých prisťahovalcov.

V roku 1561 bolo v Rači najmä nemecké a slovenské obyvateľstvo, ale v roku 1634 sa už spomínajú aj Chorváti, ktorí spolu so Slovákmi sú pod vplyvom luteránskych Nemcov vlažní katolíci.

Rača dostala mestské výsady medzi rokom 1562 a 1574, kedy sa už spomína ako mestečko. V roku 1635 získal Raču i devínske panstvo palatín Pavol Pálffy a vo vlastníctve malackej vetvy Pálffyovcov ostala až do roku 1945.

Už v roku 1666 odchádzali Račania ako sezónni robotníci na žatevné práce na Žitný ostrov. Doma ostávali len deti a chorí, čo sa uvádza v zmluve s Pálffyovcami o vyplácaní sa z poddanských robôt z roku 1768.

Petržalka

Už na prelome tisícročí existoval v priestore Petržalky brod, ktorý mal nepochybne veľký hospodársky význam. Na základe súčasných poznatkov siahajú začiatky osídlenia územia Petržalky (Engerau) do 13. storočia. Zatiaľ najstarší známy opis chotára je z roku 1225, kedy kráľ Ondrej II. potvrdil marienberskému kláštoru cistercitov v Kedhelyi (Mannersdorf) vlastníctvo rôznych nehnuteľností, ktoré daroval bán Dominik a jeho príbuzní.

Podľa tejto listiny sa oproti brodu pod Bratislavským hradom nachádzala v tom čase osada Pečenehov, ktorí tu konali strážnu službu. V chotári spomínanej osady vznikol majer Flocendorf, aj Flecyndorf, osídlený nemeckými kolonistami na pôde, ktorá sa po presídlení Pečenehov dostala do vlastníctva rodu Miskolc.

Toto isté územie spomína o niekoľko desaťročí neskôr listina z roku 1278, ktorou kráľ Ladislav IV. daroval bratislavskej kapitule zem Flezyndorf, vyludnenú pravdepodobne následkom tatárskeho vpádu. Podľa prameňov z roku 1317 je Flocendorf už villa (dedina). Na prelome 14. a 15. storočia tu sídlila časť bratislavských prevozníkov. Osada ostala až do 19. storočia vlastníctvom bratislavskej kapituly.

Majer Flantschendorf patrila do roku 1850 Mošonskej stolici, potom ho po pripojení k Bratislavskej stolici začlenili do chotára Petržalky.

V širšom chotári stredovekého Flocendorfu vyrástla na prelome 15. a 16. storočia nová osada. Prvými osadníkmi boli nemeckí a chorvátski utečenci pred Turkami, kedy osada aj dostala pomenovanie podľa názvu ostrova Engerau (užšia niva na odlíšenie od širšej nivy, od ktorej ju delilo Kapitúlske rameno

Dunaja). Insula Engerau sa spomína v roku 1443 v súvislosti so stavbou dreveného mosta cez Dunaj.

Koncom 16. storočia mala asi 30 roľníckych usadlostí s 10 portami, ktoré platili dane (vtedy porta predstavovala 3 roľnícke usadlosti). V roku 1596 sa v portálnom súpise uvádza Petržalka ako súčasť devínskeho panstva, vtedy sa obydliia sústreďovali v dvoch paralelných uliciach.

Dunaj býval v stredoveku často dejiskom slávností Eiswegmachten, pri ktorej prechádzalo obyvateľstvo cez zamrznutú rieku z Bratislavy do Petržalky a to od roku 1455 takmer každoročne, vždy, keď bol Dunaj dostatočne zamrznutý. Na čele sprievodu šli zvyčajne otcovia mesta a za nimi ostatné obyvateľstvo. Posledný takýto prechod sa uskutočnil 26. januára 1626, pretože sa pri tejto slávnosti stala tragická nehoda. Ľad nebol dostatočne silný, prelomil sa a niekoľko účastníkov sprievodu prišlo o život. Po tejto udalosti mestská rada Eiswegmachten zakázala. Nábrevie a domy v Petržalke boli často zaplavované a zničené povodňami, a keďže Petržalkou (neskôr nábrevím) viedla kráľovská cesta z Viedne do Bratislavy, Mária Terézia v roku 1771 nariadila magistrátu mesta Bratislavy postaviť hrádze proti záplavám.

Matej Korabinský opisuje v roku 1786 Petržalku ako nemeckú dedinu, ktorá patrila rodine Pálffyovcov. Bola spojená s Bratislavou lietajúcim mostom (fliegende Brücke – kyvadlovým prievozom). Petržalka mala v tom čase asi 90 domov a 120 rodín. Obyvatelia žili z výnosu svojich záhrad, z ktorých nosili ovocie a zeleninu na trh do Bratislavy, bývalo tu aj veľa povozníkov a remeselníkov.

Pohľad na Devín od H.W.Barletta, okolo 1830

Devín

V historickej spisbe sa Devínu (Theben) venovalo najviac pozornosti a pripisoval najväčší význam predovšetkým v čase Veľkomoravskej ríše. Exponovanosť územia spôsobila, že Devín bol dlho kráľovským majetkom. Až v roku 1314 kráľ Karol Róbert potvrdzuje Ottovi, synovi Rugeria z Tallesbrunnu, mnohé majetky na Záhorí, medzi nimi i Devín. V bezprostrednej blízkosti hradiska alebo hradu vznikalo aj osídlenie, ktoré sa z nedostatku starších písomných prameňov vynorilo v 14. storočí ako vyspelá lokalita už s istou samosprávou na čele s richtárom a s vyvinutými právnymi normami, i keď v stálom poddanskom vzťahu ku kráľovi. Veľký príliv hostí a rozsiahle prenájom viníc súviselo s následkami vojen a preriedením obyvateľstva. Na žiadosť hostí z rakúskeho Hainburgu sa už v roku 1353 spísali určité právne normy, na základe ktorých sa mohli v Devíne vykonávať určité majetkové transakcie. Privilégiá hostí z Hainburgu sa týkali stanovenia presných poplatkov za obrábanie viníc, zber hrozna, vyvážanie vína z Devína do cudziny a ďalších možností v oblasti disponovania s produktmi.

Niekedy po roku 1389 dal kráľ Žigmund hrad Devín a celé panstvo do zálohu Rakúšanovi Ladislavovi Heringovi. Podhradské mestečko sa už označuje ako oppidum. V roku 1439 kráľovná Alžbeta oslobodila všetkých obchodníkov, mešťanov a hostí i poddaných palatína Ladislava z Gary, ktorému panstvo Devín pripadlo po otcovi Mikulášovi, od platenia tridsiatku.

Od roku 1460 sa hrad a panstvo stalo majetkom jurských a pezinských grófov, odkedy sa devínske panstvo zväčšilo o 6 dedín – o Paczneusiedl, Neudorf a Parndorf (dnes Rakúsko) a o Sövenyszád, Ménfő a Szemere (dnes Maďarsko). Boli to vlastne majetky jurských a pezinských grófov, ktoré pripojili k devínskemu panstvu, ktoré vlastnili do roku 1521. Po vymretí mužskej línie im ich panovník odňal a odovzdal Štefanovi Atzelovi, v roku 1527 palatínovi Štefanovi Báthorymu. V druhej polovici 16. storočia prišli na jeho pozvanie do Devína Chorváti, takže začiatkom 17. storočia už bolo v mestečku pomerne silné chorvátske osídlenie. Vzhľadom k tomu sú zaujímavé demografické údaje z roku 1866, kedy v mestečku bolo 309 domov s 1785 obyvateľmi prevažne nemeckej národnosti a v menšej miere slovenskej národnosti. V 18. storočí bol známy cech vinohradníkov, cech lodníkov (13 majstrov) a z roku 1679 cech rybárov.

Karlova Ves

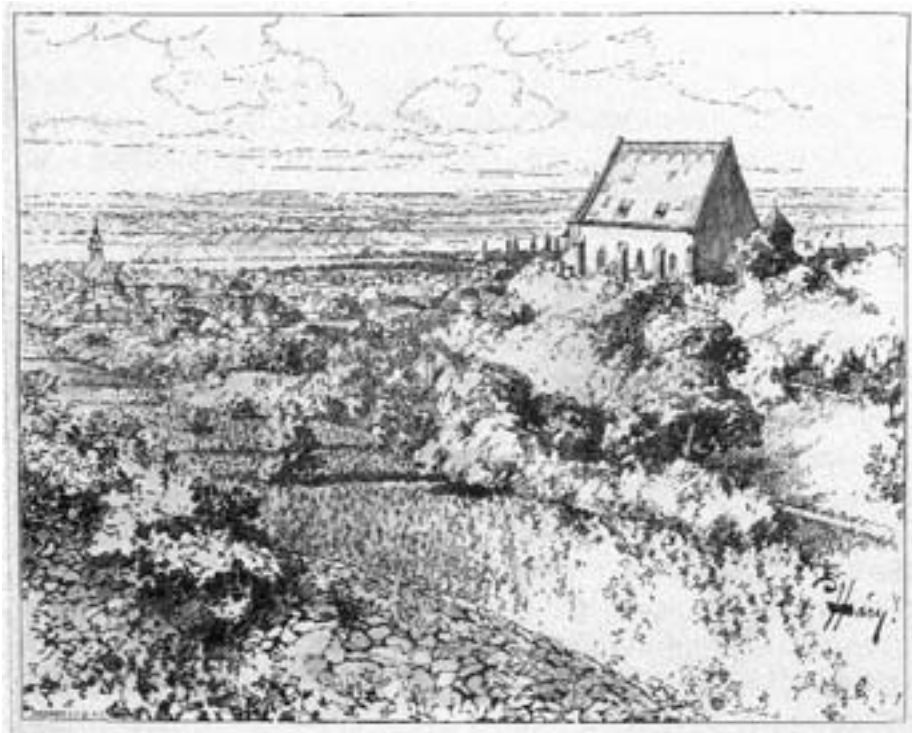
Zložité dejiny tohto osídlenia poukazujú na viac etáp. Na slovanskú osadu rybárov na potoku Vydríca nadväzuje ranostredoveká osada, ktorú pravdepodobne spustošili Tatári, a ktorú znovu vybudoval najstarší známy bratislavský richtár Jakub. Toto sídlisko bolo vyňaté spod právomoci Bratislavského hradu, dostalo mestské práva a roku 1390 sa stalo súčasťou Bratislavy.

V 18. storočí sa osada Karlova Ves (Karlsdorf) spomína ako súčasť chotára mestečka Devín. Aj cirkevne patrili obidve obce dohromady, čo dokazujú spoločne vedené matriky od roku 1700.

V roku 1921 v Karlovej Vsi žilo 533 Slovákov, 84 Nemcov a 13 Maďarov, v roku 1930 101 Nemcov.

Lamač

Aj v širšom okolí Lamača (Blumenau) môžeme sledovať niekoľko fáz osídlenia. V južnej časti chotára medzi Suchou a Veľkou Vydricou bola stredoveká osada už v prvej polovici 13. storočia, ktorá zanikla v čase tatárskeho vpádu. Toto územie, ako zem Plumnou dostal v roku 1279 richtár bratislavského Podhradia do daru od bratislavského župana. Nový majiteľ tu založil vinice, mlyny a niekoľko osád – Blumenau, Sellendorf a Vydricu, ktoré zdedili potomkovia richtára Jakuba. Jej vtedajším i budúcim obyvateľom zaručil isté výsady Ľudovít I. (1349 i 1358). Priaznivý vývin obce podporilo tretie privilégium z roku 1360, ktoré zaručovalo všetky výsady, aké mali mešťania a hostia mesta Bratislavy. Nemecký názov obce i charakter privilégií podporuje predpoklad nemeckého osídlenia.

Pohľad na Svätý Jur, koniec 19.storočia

Palatín Mikuláš z Gary viedol dlhoročný spor s mestom Bratislava o tieto osady. V rokoch 1428 – 1436 osada zanikla a jej obyvateľov presídlil zemepán Devína na svoje majetky. Severne od stredovekej osady Blumenau vyrástla začiatkom 16. storočia obec Lamač, tu v neďalekom kameňolome už pracovali v roku 1506 aj Chorváti, dokázateľne existenciu chorvátskej osady môžeme spájať s rokom 1530.

Nemecké osídlenie v malokarpatskej oblasti sa sústredilo do troch slobodných kráľovských miest – Svätý Jur, Pezinok a Modra a do viacerých obcí (Grinava, Cajla, Limbach), z ktorých najvýraznejší nemecký charakter si zachoval Limbach, v ktorom v roku 1930 žilo 96,5 percenta nemeckého obyvateľstva.

Svätý Jur

Prvý raz sa Svätý Jur (Sankt Georgen) spomína v listinách z roku 1209, keď ho dostal kráľovskou donáciou Šebuš z rodu Poznanovcov, grófov zo Svätého Jura a Pezinka. Odvtedy bolo poddanskou obcou panstva týchto grófov, neskôr nazývaného podľa tunajšieho kaštieľa aj panstvom svätojurským. Po ich vymretí začiatkom 16. storočia mal Svätý Jur s Pezinkom, s ktorým jeho osudy blízko súvisia, postupne viacerých majiteľov. V 17. storočí patril Illesházyovcom a po nich Pálffyovcom.

Už v 13. storočí sa uvádzal ako oppidum. V roku 1270 sa po prvý raz spomínajú svätojurské vinohrady, hoci pestovanie vínnej révy je tu staršieho dáta. Od 13. storočia takmer do súčasnosti bolo vinohradníctvo hlavným zamestnaním tunajších obyvateľov.

Koncom 16. a v prvej polovici 17. storočia rozvoj mestečka dosiahol vrchol, z tohto obdobia pochádza najviac výsad. Najdôležitejšie je privilégium z roku 1645, ktorým sa Jur povyšuje na slobodné kráľovské mesto s povinnosťou dodať ročne kráľovi 400 okovov dobrého vína. V rokoch rozkvetu bývalo v Svätom Juri niekoľko šľachtických rodín a bohatých patricijov. Neskôr veľmi trpelo rôznymi vojnovými a živelnými pohromami.

Limbach

Listinne je doložený k roku 1208, bol súčasťou pezinsko-svätojurského panstva. Rovnako i tu sa obyvatelia živili vinohradníctvom. Na kostole sv. Teobalda z 15. storočia sú na fasáde presbytéria fragmenty nástenných malieb a nemeckých nápisov.

Pezinok

Pezinok (Bösing) sa prvý raz spomína tiež v roku 1208 ako Bozen, keď prešla obec z majetku hradu Bratislava do majetku nitrianskeho župana Tomáša z rodu Hunt-Poznanovcov, predka línie grófov zo Svätého Jura a Pezinka.

V druhej polovici 13. storočia sú tu doložené vinice. Nemeckí hostia sa tu usadzujú od 14. storočia, v súvislosti s tým získal Pezinok v roku 1466 mnohé výsady (po právu na trh z roku 1376), ktoré boli potvrdené a rozšírené o oslobodenie od platenia mýta v celom Uhorsku v roku 1525 Ferdinandom I.

Podobne ako vo Svätom Jure a okolí, bolo tu rozvinuté vinohradníctvo, ktorému sa venovala väčšina obyvateľstva. Vinohrady vlastnili aj remeselníci a patricijovia. V 14. storočí sa v chotári dolovalo zlato, ťažba ktorého upadla po vyčerpaní zásob v 18. storočí. Pezinok patril do jeho vymretia v 2. štvrtine 16. storočia rodu Poznanovcov.

Modra

Obec Modra (Modern) sa spomína v listine z roku 1158, čo je falzum. V 12. a začiatkom 13. storočia patrila hradu Bratislava, 1256 bratislavskému županovi Henrichovi a jeho dedičom. V tomto čase sa v chotári spomínajú vinice, časť ktorých vlastnili trnavskí mešťania.

V druhej polovici 14. storočia bola Modra venom uhorských kráľovien. Mestské výsady získala Modra v druhej polovici 14. storočia, kedy je predpoklad osídlenia nemeckým obyvateľstvom. V roku 1361 potvrdil Ľudovít I. výsady slobodnej voľby richtára, vyňatia z právomoci župy, slobodné disponovanie majetkom mešťanov, slobody zabezpečujúce rozvoj vinohradníctva a iné. Roku 1388–1434 bola Modra poddanským mestečkom Stibora zo Stiboric. V roku 1428 i ďalšie roky ju pustošili husiti, od roku 1404 platili obmedzujúce výsady nemodranských obyvateľov, najmä Trnavčanov na zakupovanie majetkov v obvode Modry. V roku 1435 patrila Modra Pavlovi z Červeného Kameňa, 1437–1567 Országhovcom. V roku 1550 Ferdinand I. oslobodil obyvateľov od mýtnych poplatkov v celom Uhorsku. V tejto dobe zasiahol Krištof Országh do vyostrených sporov s trnavskými mešťanmi o obrábanie viníc v chotári Modry v prospech Modranov. Po smrti Krištofa Országha v roku 1569 získala Modra od Rudolfa II. privilégium slobodného mesta s povinnosťou platiť ročne 640 zlatých do kráľovskej pokladnice. V roku 1607 sa stala Modra slobodným kráľovským mestom, ktoré okrem špeciálnych výsad získalo slobody bratislavských mešťanov. Jej obyvatelia si založili obec Kráľová, ktorá im patrila až do konca feudalizmu.

Nemecké obyvateľstvo na Žitnom ostrove

Západná časť Žitného ostrova bola osídlená nemeckým obyvateľstvom v ôsmich obciach (Vrakuňa, Prievoz, Most na Ostrove, Rovinka, Jánošíková, Nové Košariská, Šamorín a Kvetoslavov), ale len v niektorých v prevažujúcej miere. Vo viacerých z nich nadviazalo osídlenie v 16. storočí na staršie sídla z 13.–14. storočia, mnohé však už boli zaniknuté. V súvislosti s protireformáciou prichádzali menšie komunity osídlencov z Bavorska a Rakúska. Výrazné rozdiely medzi ich kultúrou a spôsobom života obklopujúceho maďarského a slovenského etnika neboli, odlíšenie malo skôr jazykový charakter. V 19. storočí však viaceré obce boli trilingválne.

Vrakuňa

Prvá písomná správa o Vrakuni (Fragendorf, Frettendorf) je v listine kráľa Ondreja III. z roku 1290, ktorou obnovil donáciu udelenú už Ladislavom IV. vrakunským zemanom Martinovi, Matejovi a Svoradovi, synom Hercelovým, na dediny Focha a Vavrinca, ako aj na dedinu Myr spolu s priechodom na hornom toku rieky Čalovo (stredoveký názov Malého Dunaja).

V polovici 14. storočia vzniká záujem bratislavských mešťanov o majetky viacerých osád v okolí Bratislavy, medziiným i o Vrakunu. Záujem mešťanov je podmienený tým, že chcú svoj kapitál investovať do nehnuteľností.

Pohľadnica zo začiatku 20.storočia z Dunajskej Lužnej (Jánošíková), predtým Schildern

V roku 1410 vydáva kráľ Žigmund nariadenie pre bratislavský magistrát, aby vo Vrakuňi vybudovali most a bratislavský župan má dohliadnuť na to, aby nebol obchádzaný cez Malinovo (a tak sa nevyhýbali obchodníci plateniu mýta). V roku 1430 dal kráľ Žigmund Vraľuňu a majer Homoró do zálohu kráľovskému delmajstrovi Jánovi Peillymanovi. V roku 1574, ako to vyplýva z urbáriálneho súpisu bratislavského župana, má Vraľuňa svojho richtára Mateja Foglera a 13 usadlostí s nemeckými obyvateľmi. Avšak už v roku 1646 sa uvádzajú len maďarské rodiny a päť slovenských rodín (Kováč), takže je predpoklad, že pôvodní nemeckí osadníci Vraľuňu opustili.

Prievoz

Oblasť dnešného Prievozu bola ohraničená zo severu mlynským ramenom Dunaja a na juhu Malým Dunajom. Stredoveká kráľovská cesta sa tiahla pozdĺž severného brehu Mlynského ramena a vodnú prekážku prekročila iba raz, ďalej viedla cez Vraľuňu, Komárov, Podunajské Biskupice na Žitný ostrov. Z roku 1734 poznáme prvý doklad, že sa tento prechod nazýval „horný“. Nemeckú a maďarskú formu horného prechodu – Oberufer, Főrév prevzala aj obec Prievoz, ktorá vznikla na západ od prechodu.

Za najstarší doklad o existencii osídlenia dnešného Prievozu pokladáme zmienku Jána Heydena, usadeného na území Ober Urfaru, v testamente z roku 1382. Postupne sem prichádzali ďalší osadníci, ktorým neďaleký brod na dôležitej obchodnej ceste poskytoval možnosť zamestnávať sa prievozníctvom.

Ďalší údaj o Prievoze nájdeme až v donačnej listine kráľa Ladislava V. z roku 1441, ktorou dáva Felrew s brodom cez Dunaj spolu s ďalšími osadami na Žitnom ostrove do užívania Štefanovi a Jurajovi Rozgoňovcom. Zdá sa, že Prievoz, tak ako Vrakuňu, natrvalo pričlenili v tomto roku k majetkom bratislavského hradného panstva.

Prvá podrobnejšia správa o živote poddaných v Prievoze sa zachovala až v najstaršom známom súpise urbáriálneho vlastníctva bratislavského hradného panstva z roku 1574, kedy mal Prievoz svojho richtára Blažej Eua a 16 osadníkov. Bol tu rovnaký počet usadlostí ako vo Vrakuni. Polovica obyvateľov bola maďarskej národnosti a ostatní nemeckej a slovenskej. Väčšinou obhospodarovali len ovocné záhrady a lúky často ohrozované záplavami.

Koncom 16. storočia (ale ešte i v 17. storočí) prišlo z nemeckých krajín do Bratislavskej župy mnoho exulantov. Jedna skupina protestantov z Bavorska sa usadila v Prievoze, ďalší v Moste na Ostrove (Bruck), v Rovinke (Waltersdorf), v Novej Lipnici (Tartschendorf), v Šamoríne (Somerein) a inde. Počet obyvateľov sa príchodom exulantov podstatne zvýšil. V roku 1646 žilo v Prievoze 38 rodín, prevažne nemeckých. S maďarskými obyvateľmi (uvedenými v urbári z roku 1574) sa v polovici 17. storočia už nestretávame. Nemecký národnostný charakter si obec zachovala takmer do zániku Rakúsko-Uhorska. Začiatkom 18. storočia prebiehali ťažké boje s kurucmi na Žitnom ostrove a Prievoz bol viackrát vyplienený a vypálený, ale podľa portálného súpisu z roku 1712 úbytok obyvateľstva nedosiahol taký pokles ako v susednej Vrakuni. Spolu s richtárom Michalom Auerom ostalo v dedine 31 rodín. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia sa do Prievozu prisťahovalo viac rodín robotníkov. Pred začiatkom prvej svetovej vojny bolo v obci 158 domov a 1301 obyvateľov. Do chotára patrila samota Pálenisko (Brenner) s 28 obyvateľmi, ktorí na hlavnom toku Dunaja mali viacero mlynov. Vo Vlčom hrdle boli 2 horárne a žilo tu 31 obyvateľov, v Hecklerovom majeri 16 a v osade Ovsíšte 52 obyvateľov.

Lokalita	Počet obyvateľov	Počet Nemcov
Bratislava	83.200	27.126
Grinava (Grünau)	1.067	431
Jánošíková (Schildern)	539	229
Košariská (Mischdorf)	1.921	156
Limbach	906	791
Modra (Modern)	5.049	423
Most na Ostrove (Brück an der Donau)	1.375	1.024
Nová Lipnica (Tartschendorf)	274	186
Petržalka (Engerau)	3.961	2.043
Pezinok (Bösing)	5.475	1.453
Prievoz (Oberufer)	1.524	1.143
Rača (Ratzendorf)	4.733	787
Rovinka (Waltersdorf)	592	385
Svätý Jur (St. Georgen)	2.221	857

Demografické údaje Nemcov na širšom okolí Bratislavy v roku 1921

Habáni na západnom Slovensku

V druhej etape osídľovania nemeckého obyvateľstva, súvisiacej s protireformačným hnutím v Európe, sa v dôsledku liberálnejších konfesiónálnych pomerov usadzujú v oblasti Záhoria habáni. Habáni, vyhnaní začiatkom 16. storočia z materských krajín pre svoj nábožensko-sociálny radikalizmus, našli v oblasti Moravy a západného Slovenska priazeň a ochranu miestnej šľachty.

Pôvod slovenského slova habán sa odvodzuje od nemeckého Haushaben. V tomto zmysle je prvý raz uvádzané v archíváliách v roku 1667, a prostredníctvom tlače sa dostalo i do iných jazykov – nemeckého, českého a maďarského.

Habánska rodina

Novokrstenci ako odnož protestantizmu sa objavili v alpských krajinách začiatkom 16. storočia. Od roku 1525, po ich vyhnaní z centra hnutia z Zürichu, sa uchylujú do susedných krajín – Bavorska, Hessenska, Porýnia. Odtiaľ rozšírení o ďalších členov nachádzajú krátkodobý exil v Tirolsku. Už v roku 1526 je usadená prvá skupina anabaptistov na Morave, kde okamžite založili kníhtlačiareň a vydávali svoje náboženské knihy. Aj na základe tlače začalo ich prenasledovanie na Morave, a v roku 1545 už zakladajú svoje prvé dvory v Sobotišti. Je zaujímavé, že prvé kontakty s ich učením sprostredkovali sporadickí misionári v oblasti spišských miest už v roku 1529, kde sa im podarilo krátkodobo získať niektorých baníkov a remeselníkov. Novokrstenec Andreas Fischer šíril učenie v Levoči, Švedlári, Sabinove a v Spišskej Novej Vsi. Gemerský župan Bebek ho odsúdil na smrť zhodením z múrov Krásnej Hôrky.

Uhorská šľachta novokrstencov na svoje majetky prizývala najmä z ekonomických príčin, pretože z dokonalých remeselníckych výrobkov, aké sa vtedy tu nevyrábali, jej plynul značný zisk. Novokrstenci si v zmluvách vyžadovali štatút slobodných občanov. Keďže pochádzali zväčša z remeselníckych vrstiev z miest južného Nemecka, zo švajčiarskych a tirolských krajín, mali zmysel pre osobné právo, s ktorým prichádzali z vlasti. Remeselnícke povolanie natoľko prevažovalo, že aj tí, ktorí pochádzali z vidieka a kresťanskí kňazi, ktorí prešli k novokrstencom, sa vyučili remeslu. O preferovaní remesla svedčí i to, že názov špecializácie v remesle prekryl občianske meno. Tak to je aj u samotného vodcu novokrstencov Jakuba Hutera a jeho zástupcu Hansa Amno Tuchenmachera.

Kdekoľvek sa habáni usadili, vytvorili osobitnú nezávislú jednotku. Ich ideálom bola snaha napodobniť obec prvotných kresťanov.

Väčšina huterských dvorov vznikla do roku 1620 na západ od Bratislavy na majetkoch Nyáriovcov (Sobotište, Holíč, Brodské, Kátov, Borský Jur, Svätý Ján, Veľké Leváre), neskôr i východne na majetkoch Pálffyovcov (Orešany, Modra, Častá, Čhtelnica) a po roku 1620 sa usadili i na trenčianskom panstve Illešházyovcov až po Trenčianske Teplice a Dubnicu.

V roku 1620 opustili habáni Moravu, pretože sympatizovali s povstaním českých stavov, a natrvalo sa usídlili na Slovensku. Predpokladá sa, že ich bolo okolo 12 tisíc a prevzali okolo tritisíc habánskych dvorov.

Hlavným prameňom poznatkov o živote habánov sú ich vlastné kroniky, ktoré si písali od samých začiatkov hnutia, teda od roku 1524. Významné svedectvo o štruktúre a disciplíne života habánov podávajú tzv. štatúty upravujúce spôsob života na rôznych úsekoch remeselníckej výroby a v iných oblastiach.

Atribúty habánskych remesiel v tzv. Holubníku

Spoločná usadlosť habánov sa nazývala bratský dvor (Bruderhof, Haushaben), na čele ktorého stál duchovný vodca – kazateľ. Ťažisko dvora spočívalo v remeselnej výrobe, a to veľmi rozmanitej. Jednotlivé remeslá mali svojich predstavených, ktorí vydávali prácu na celý týždeň, starali sa o odborný rast remeselníkov a o ich mravnosť. Radoví remeselníci nevychádzali z bratského dvora. Styk s vonkajším svetom, s trhom, so zákazníkmi a dodávateľmi udržiavala len úzka skupina poverených členov obce.

Habáni ovládali viac ako 30 remesiel na vysokej a v Uhorsku nepoznanej kvalite, boli vynikajúci ránhojiči, knihári, výrobcovia kočov, nožiari, pokrývači, ale azda najviac sa preslávili výrobou dovtedy nepoznanej fajansy.

Rozpad habánskych spoločných dvorov a rozklad ich obcí možno sledovať od roku 1686 po spustošení Veľkých Levár. Celkovo 17. storočie bolo pre habánov krajne nepriaznivé, habánske dvory ako bohaté sídliská sa stali terčom mnohých vojenských rabovačiek, najmä mnohoročné turecké nájazdy vyplienili habánske obce a oslabili ich organizáciu.

Menšie habánske spoločenstvá už v roku 1621 smerujú do Sedmohradska, odtiaľ v r. 1770 cez Valašsko na Ukrajinu. Po roku 1874 (povinnosť ruskej reči) odchádzajú do Južnej Dakoty a do Kanady.

Napriek tomu, že habáni pochádzali z viacerých krajín a etníc, v najväčšom počte z nemeckého a tirolského, jednotiacim prvkom pre nich bol nemecký jazyk. Sami sa etnicky považovali za Nemcov a za Nemcov ich pokladalo aj okolie.

Huncokári

Tzv. huncokári žili od polovice 18. storočia v rozptýlenom osídlení horského pásma Malých Karpát, na ktorom sa usadili na základe pozvania zemepanského rodu Pálffyovcov. Lesní robotníci so svojimi rodinami na toto územie prichádzali za obojstranne výhodných podmienok z pôvodnej vlasti – z Horného Rakúska, Štajerska a Bavorska. Etnonym huncokár vznikol z nemeckého slova Holzhacker – drevorubač a Holzfäller – drevorubač, stínač. Početne najväčšie skupiny huncokárov obývali osady v oblasti obcí Piesky, Pernek, Píla, Cajla, Sološnica, Limbach, Smolenice, ale je pravdepodobné, že žili rozptýlene aj v blízkosti Bratislavy. Podľa filológa Franza Beraneka, ktorý v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 20. storočia vykonával výskum tejto etnografickej skupiny, huncokári sekundárne od počiatkov 19. storočia osídľovali aj okraj Inoveckého pohoria. Franz Beranek na základe jazykového rozboru nemčiny a názvoslovia predpokladal skupiny, resp. rodiny huncokárov aj v Horných a Dolných Orešanoch (Deutsch Nussdorf, Unten Nussdorf), v Dobrej Vode (Kvad Wosse z Gute Wasser), v Ompitáli (Utn Tól z Unten Tahl) a inde.

Huncokári vykonávali činnosť drevorubačov (stínačov) na základe technológií, ktoré v danom období neboli na tomto území zavedené. Ich služba mala dedičný charakter, bola odmeňovaná zárobkom a deputátymi výhodami. K právam drevorubačov patrilo aj užívanie domu – jednoduchej stavby, záhradky, role

a kosnej lúky. Zároveň mohli pásť dve kravy, jalovicu a neobmedzený počet ošípaných v lese (s dubovým porastom). Na práci participovala celá rodina, manželka i deti od svojich 12 rokov.

Vzhľadom k tomu, že jednotlivé sídla huncokárov boli od seba vzdialené aj viac kilometrov, bolo zavedené špeciálne vyučovanie formou týždenných turnusov, ktoré sa striedali postupne vo všetkých osadách. Neskôr úlohu učiteľa prevzali horári na dôchodku. Rodiny huncokárov boli endogamné.

Rodina huncokárov, okolo roku 1930

Už v období prvej československej republiky dochádza k narušeniu tradičného spôsobu života, kedy deti dochádzajú do školy do spádových obcí, zväčša na celý týždeň, a mení sa celý systém lesných prác.

V súvislosti s profesiou drevorubačov pokladáme za dôležité upozorniť, že v približne rovnakom období osídľovali drevorubači zo Štajerska, Tirolska a horného Bavorska aj obce v povodí Hrona. Na Handloch sa vyskytujú rovnaké priezviská ako v malokarpatských huncokárskych osadách (Geschwantner, Schwantner, Graus a pod.)

Celá problematika prizývania nemeckých drevorubačov ešte potrebuje seriózny výskum s komparatívnou metódou.

Nemecké osídlenie v Sládkovičove

V roku 1786 vznikla kolónia nemeckých prisťahovalcov v časti Sládkovičova – nemecká časť (Deutsch Dioseg), ktorí do tejto oblasti prišli v rámci jozefínske-

ho dosídľovania za výhodných podmienok. Pristťahovalci pred príchodom na Slovensko vo Viedni dostali určitý obnos financií, priamo na území im bola pridelená pôda, poľnohospodárske náradie, kôň alebo somárík, kravy a iný dobytok a potraviny na isté prekleňovacie obdobie. Nemci v tejto oblasti do začiatku 20. storočia splynuli s obklopujúcim (najmä maďarským) etnikom.

Nemeckí obyvatelia zo Sládkovičova (Németh Dioseg), okolo 1935

Nemecké osídlenie v Čermanoch

Posledné osídlenie nemeckých obyvateľov v západoslovenskom regióne bolo za celkom odlišných podmienok ako všetky predchádzajúce. Nemci sa do Čermian (Tscherman), dediny medzi Topolčanmi a Nitrou, dostali prostredníctvom kúpy majetkov, ktoré prostredníctvom inzerátov ponúkala barónka Izabela von Splényi.

V rokoch 1858–1860 prišli na zakúpené majetky Nemci z okolia Oldenburgu a Hannoveru, profesiou zväčša poľnohospodári. Do Čermian prichádzali najmä celé rodiny, ale i jednotlivci, celkový počet bol 285 ľudí. Nemeckí osadníci vytvorili s pôvodným slovenským obyvateľstvom jedno dedinské spoločenstvo so značnými diferenciáciami. Nemci a Slováci veľmi dobre spolunažívali a kultúrne sa obohacovali. Príchodzí boli veľmi chudobní, vo svojej vlasti boli mnohí námorníci, ale venovali sa aj pôdohospodárstvu na slanej, močaristej, neúrodnej pôde.

Viaceré rodiny veľkou vytrvalosťou a pracovitosťou časom nadobudli veľký majetok. V tridsiatych rokoch 20. storočia postihlo vysťahovalectvo i nemecké rodiny, ktoré odchádzali do Belgicka, USA i Argentíny.

Hauerland

Nemecko - slovenské názvy obcí Deutsch - slowakische Ortsnamen

Beneschau - Vyšehradné
Bettelsdorf - Solka
Blaufuss - Krahule
Bries - Brieštie
Deutsch-Litta - Kopernica
Deutsch-Probén - Nitrianske Pravno
Drexelhau - Janova Lehota
Fundstollen - Chvojnica
Gaidel - Kľačno
Glaserhau - Skienné
Hedwig - Brieštie
Hochwies - Veľké Pole
Honneshau - Lúčky
Johannesberg - Kremnické Bane
Kremnitz - Kremnica

Krickelhau - Handlová
Kuneschhau - Kunešov
Münnichwies - Vrícko
Neuhau - Nová Lehota
Neusohl - Banská Bystrica
Oberstuben - Horná Štubňa
Oberturz - Horný Turček
Paulisch - Píla
Schemnitz - Banská Štiavnica
Schmiedshau - Tužina
Unterstuben - Dolná Štubňa
Unterturz - Dolný Turček
Zeche - Malinová

Obce v Hauerlande

Kolonizácia stredného Slovenska nemeckým obyvateľstvom

Najvýznamnejšou oblasťou baníctva v Uhorsku bolo stredné Slovensko s centrami v Kremnici, Banskej Štiavnici a Banskej Bystrici. Pre stredoslovenský nemecký ostrov sa v rokoch druhej svetovej vojny zaužívalo toponymum Hauerland, ktoré sa opiera o početné názvy nemeckých obcí, ktorých názov v nemčine je ukončený koncovkou -hau. Hauen v preklade znamená klčovanie, žiarenie, čo úzko súvisí so spôsobom získavania zalesnenej pôdy v danej oblasti. Hauerland pred zaužívaním svojho nového pomenovania bol nazývaný i kremnicko-pravniansky jazykový ostrov. Do roku 1945 žila v 24 obciach tejto oblasti nadpolovičná väčšina nemeckých obyvateľov, sústredených najmä okolo Kremnice a Nitrianskeho Pravna, v Handlovej a na juhu tejto oblasti vo Veľkom Poli, v Píle a Kopernici. Administratívne patrili obce do viacerých žúp – Nitrianskej, Tekovskej a Turčianskej. Hornatá oblasť stredného Slovenska bola v 11. a 12. storočí ešte veľmi riedko osídleným územím. Pri osídľovaní v 12. a 13. storočí zohralo významnú úlohu zakladanie niektorých kláštorov a opátstiev.

V Znieve Belo IV. v roku 1251 založil nový premonštrátsky kláštor a obdaroval ho rozsiahlymi majetkami, v tomto roku daroval premonštrátom miesto na postavenie kláštora a kostola Panny Márie, bývalé budovy dominikánov a dve poplúžia pod hradom. O rok neskôr im daroval päť dedín, ktoré predtým patrili zoborským benediktínom. Vlastná dedina Zniev (Podhradie) ostala kráľovským majetkom.

Je isté, že pri výstavbe hradu Turiec po roku 1241 a pri výstavbe kláštorných stavieb pôsobili i cudzí stavitelia a remeselníci. Aj ich pričinením sa rozvíjala podhradská osada, ktorá sa oficiálne nazývala Podhradím popri ľudovom Znieve. Jej komunita pozostávala okrem domáceho obyvateľstva i z nemeckých remeselníkov. Aby si zachovala nezávislosť od premonštrátov, usiluje sa o dosiahnutie mestských výsad u kráľa.

Pravdepodobne v lete 1266 Belo IV. pri svojom pobyte na hrade Turiec upravil aj cirkevné pomery v znievskom Podhradí, a súčasne ho povýšil na kráľovské mesto s podobnými právami, aké užívali nemeckí hostia v Krupine a vo Zvolene.

Belo IV. svojím privilegiom, potvrdeným svojou pečaťou, ustanovil, že hostia z Podhradia hradu Turiec majú desiatok z obilia ponechať v snopoch na poli. Polovicu z neho dostane premonštrátsky kláštor a jeho mnísi, druhú polovicu farár ich kostola sv. Mikuláša spolu s malým desiatkom z oviec, prasiat, syra, medu a vosku. Dal im právo každoročnej slobodnej voľby richtára a 12 prisázných, ktorí môžu súdiť všetky spory okrem vraždy, krádeže a podpaľačstva domov.

Ak by súdili niektorého mešťana – cudzinca, súd sa nesmie konať bez svedectva obyvateľov dediny, z ktorej pochádza a súdnych vykonávateľov. Mešťanov z ich domov nesmie vyhnáť ani richtár, ani nikto iný, ak im za ne nedá primeranú satisfakciu. Mesto má každoročne okolo sviatku sv. Michala zaplatiť kráľovskej pokladnici pozemkovú daň. Po splnení týchto povinností môžu mešťania svoje

domy slobodne predať a odísť z mesta, ak zaplatia svojmu richtárovi 12 denárov. Ten im nesmie brániť v predaji domov a v odchode z mesta.

Týmito výsadami povýšil cudzích hostí (i domáce obyvateľstvo) na mešťanov a Podhradie medzi kráľovské mestá Uhorska.

V období okolo roku 1340 (tak ako v Martine a Sučanoch) sa nemeckí hostia so súhlasom župana Donča usadili aj v hornom Turci na kráľovskom majetku Kozmasovej Vsi a na panstve Hája, ktoré bolo vlastníctvom Dončovho príbuzného Petra a neskôr opäť kráľovským majetkom. Na majetku Hája sa spomína nová dedina Polun, pravdepodobne prvá turčianska dedina lokovaná na nemeckom dedinskom práve. Založili ju nemeckí hostia pochádzajúci azda z Kremnice. V roku 1398 sa spomína pod názvom Chermozna (Čremošné) v prídomku handlovského dedičného richtára. Bola založená na tých istých princípoch ako ďalšie v tejto oblasti.

V roku 1351 turčiansky podžupan zapísal dohodu o delbe Hornej Mútnej na tri časti, v ktorej sa vrch Welka Hora nazýva i Hochwald. Táto listina je prvým písomným dokladom, v ktorom sa začínajú objavovať i nemecké miestopisné názvy. Zároveň sa okrem Čremošného uvádza i ďalšia dedina Lehota. Z tejto metácie a neskorších prameňov je nepochybné, že je to chotár a dedina Kozmasova Ves, kde už niekedy v tridsiatych rokoch župan Donč usadil nemeckých hostí. Nemeckí osadníci dostali výsady podľa ich nemeckého práva a bol im poskytnutý istý čas – lehota – na oslobodenie od daní a dávok. Podľa toho dostala Kozmasova Ves nové pomenovanie Lehota. Nemeckí osadníci ju však už v tomto období nazývajú Štubňa. V roku 1415 je tu, v Starej Štubni (Antiqua stuba) doložené kráľovské mýto a v roku 1414 slobody podľa krupinského práva, akými sa riadili aj iné nemecké dediny.

V roku 1360 sa devätnásť šľachticov (ktorí využívali výhody nemeckého práva napríklad tým, že sa dostali do kráľovského majetku) dohodlo s Petrom zvaným Glaser, aby ich horskú dedinu zaľudnil a povolal do nej aj nových osadníkov. Dohodu spísali pred turčianskym konventom. Z listiny z roku 1367 sa dozvedáme, že nová horská dedina sa nazýva Sklenárovou lehotou – Sklené – Glaserhau, podľa dedičného richtára Petra Glasera pravdepodobne z Kremnice.

Peter Glaser podľa právnych zvyklostí mesta Žiliny dostal dedičné richtárstvo, ktoré mohol slobodne predať. Mal právo postaviť kostol, vlastný mlyn, krčmu a jatku, vydržiavať obuvníkov a kováčov, rozsudzovať všetky, i ťažké spory obyvateľov a pokuty z nich prijímať. Všetkým obyvateľom, ktorí odo dňa dohody sem prídu, udeľuje sa 16 rokov daneprostých. Po ich uplynutí bude fojt Peter (Glaser) povinný každý rok na sv. Martina platiť 24 zlatých a každý osadník od jedného lánu pripraví na Turíce a Vianoce po kurčati zemepánovi.

Približne v polovici 14. storočia na hornom toku Turca a jeho prítoku Turčeku (v hraniciach Turčianskej stolice), založili mešťania Kremnice dve vlastné dediny Turček, t.j. Horný a Dolný Turček. S ich existenciou sa stretávame až v roku 1371, keď komorský kremnický gróf Fridlinus a richtár Mikuláš Maceraver s mestskou radou Kremnice potvrdili svojmu mešťanovi Jánovi Stiborovi, jeho manželke a potomkom, dedičné právo na dva mlyny v Dolnom Turčeku. Dolný

Turček mal v tom čase pár desaťročnú históriu, na čo poukazuje vlastníctvo kremnických mešťanov, ktorí tu už mali veľké mlyny, krčmu na exponovanej ceste z Turca do Pohronia a v oboch Turčekom po 10 – 20 rodín.

V druhej polovici 14. storočia šľachtici z Hája v hraniciach svojho majetku založili novú dedinu, ktorá v roku 1390 má názov Stará Lehota (ako náprotivok Novej Lehoty, t.j. Dolnej Štubne). Vtedy dostal Bartoš z Novej Lehoty dedičské fojtstvo (richtárstvo) do večnej držby spolu so slobodným lánom, pivovarom a mlynom, aby rozšíril jej chotár, doviedol sem osadníkov, aby tí vyklčovali les a užívali výsady krupinského práva. Obyvatelia a richtár boli oslobodení od daní na 16 rokov, po tejto lehote mali platiť hrivnu denárov od lánu a ostatné dávky podľa zvyklostí, tiež vojenskú daň.

Kostol si mali vybudovať na slobodnom láne z vlastných prostriedkov. Dedičný richtár (Bartoš) spolu s prísažnými dostal právo súdiť obyvateľov Novej Lehoty do pokuty 60 denárov. Väčšie spory mali súdiť spolu s ním zemepáni, z poplatkov (a pokút) sa im dostávali dve tretiny.

Novú Lehotu už v tom čase nemeckí osadníci nazývali Novou Štubňou (Newstub), od roku 1493 sa už listinne označuje ako Horná Štubňa (Oberstuben).

Doosídlením Dolnej Štubne, založením Čremošného a Hornej Štubne, Skleného, Dolného a Horného Turčeka sa v zásade skončilo osídľovanie na nemeckom práve v tejto oblasti Turca. Zachované pramene dokumentujú podmienky ich vzniku, budovania a rozvoja s významnými výhodami pre usadzujúcich sa osadníkov. Oproti starším dedinám založeným na domácom zvykovom práve, či zemianskym dosídľovaním, kde mali sedliaci na obrábanú pôdu len užívacie právo, v novozaložených osadách na nemeckom práve dostali pridelený lán do dedičnej držby s možnosťou jeho scudzenia. Vlastnícky vzťah k pôde podmienil ich rýchlejší rozvoj.

Dosídľovanie na zásadách nemeckého práva prebiehalo aj na ostatnom území stolice, napr. v kráľovských dedinách Klačany a Lipovec, i Zemianske Hostie (Hostihora), Očkova Lehota a Belá.

Poslednou oblasťou, kde sa výraznejšie uplatnilo nemecké dedinské právo, bolo pravnianske panstvo. V druhej polovici 14. storočia aj šľachtici z Pravna, v úsilí zhodnotiť svoj majetok, usadili v rozsiahlych lesoch Pravna nových osadníkov, domáce obyvateľstvo a nemeckých hostí, ktorí tu založili ďalšie tri dediny. O všetkých troch sa dozvedáme v roku 1392. Benedikt z Pravna poručil dcére Cecílii svoje podiely v Pravne, Rudne, Dubovom, Borcovej, v Brieští (Beryzth), Hadvige (Haduiga) a v Jasenove.

V roku 1411 si pravnianske majetky rozdelili Cecília so sesternicou Uršulou. Vtedy bolo v Hadvige (Hedwyga, neskôr Hedwig) 9 usadlostí a dom richtára, v Brieští (Beryzd, neskôr Bries) 8 usadlostí a dom richtára. V tejto listine sa okrem iných podrobností uvádza Pravno ako mestečko (oppidum).

Šmilauer sa domnieva, že dedina Briešte a Jasenovo dostali pomenovanie podľa listnatých stromov brestu a jaseňa a Hadviga podľa sv. Hadvigy, čo by naznačovalo, že jej osadníci pochádzajú zo Sliezska, kde bol kult sv. Jadvigy rozšírený od 13. storočia.

Šľachtici z Pravna v úsilí rozšíriť svoj majetok založili prostredníctvom valaského obyvateľstva v pravnianských horách – ale na majetku prepošstva –dedinu Vrícko (possessio Wriczko), pravdepodobne v druhej polovici 15. storočia. Pretože sa medzi majetkami pravnianskeho panstva nikdy nespomína, už v roku 1505 bola pravdepodobne podľa práva prisúdená premonštrátom zo Znieva. V roku 1534 sa pod menom Wrykopole uvádza ako majetok ich kláštora a v portálnych súpisoch je uvedené zdanenie z troch port, bol tu aj richtár a štyria chudobní osadníci a štyri usadlosti boli opustené. S najväčšou pravdepodobnosťou sa tu v druhej polovici 17. storočia začali usadzovať Nemci, ale bližší pramenný materiál nateraz nie je známy.

Už sme spomenuli osídľovanie oboch Turčiekov, ktoré boli nespornými majetkami Kremnice a stali sa východiskom jej expanzie do Turca. Oproti ostatným stredoslovenským banským mestám vstupuje Kremnica do dejín pomerne neskoro, hoci v kremnickom rudnom teréne nájdené zlatonosné horniny podnietili primitívnu ťažbu už oveľa skôr. Otváranie baní a ťažbu zlatej a striebornej rudy v období 13. storočia predpokladá existencia siedmich menších banských osád, ktoré inklinovali k osade Cremnychbana.

Rozvoj banskej výroby na Slovensku súvisí s anjouovskou prestavbou Uhorska. Vzrast banského podnikania a banskej výroby podnietilo najmä udeľenie zemepanskej banskej slobody Karolom Róbertom v roku 1327.

Na základe výroby koncentrovanej okolo zlata, udeľuje roku 1328 Karol Róbert obyvateľom osady Cremnychbana výsady mesta Kutnej Hory pri príležitosti založenia mincovne, do ktorej povolal kutnohorských minciarov.

Privilégium znamenalo pre starú banskú osadu povýšenie, a tak sa Kremnica stala slobodným kráľovským banským a mincovným mestom, neskoršie sídlom banskej a mincovnej komory, do ktorej patrilo územie dvanástich žúp. Toto privilégium okrem iných právnych základov ustanovilo právo slobodného užívania dvoch míľ zeme alebo neobývaných lesov na slobodnú ťažbu zlata a striebra, ako aj na slobodnú ťažbu dreva nepostrádateľného pre banskú, hutnícku a minciarsku výrobu. Na tejto hospodárskej báze zlata a dreva spočíval sídelný vývoj celej oblasti. Na vymedzenej ploche územia v centre pohoria začalo mesto vnútornou kolonizáciou zakladať nové banské osady. I tieto osady boli založené na nemeckom práve vo forme dedičného richtárstva, udeľované podľa žilinského práva.

Ekonomicko-hospodársky rozmach Kremnice v 14. storočí si vynútil množstvo pracovných síl v rozličných profesiách, najmä však v baníctve. Okrem minciarov z Kutnej Hory (pravdepodobne talianski odborníci z Florencie), tvorili základné vrstvy obyvateľstva pozývaní nemeckí banskí podnikatelia, obchodníci a remeselníci. Nemcami zavedený systém baní a štôlní bol základom pre ťažbu a spracúvanie rúd. Deľba práce bola už v 15. storočí na vysokej úrovni, vyvinul sa celý rad funkcií a hodností. K vládnucej vrstve prirodzene patrili ťažiari (urburari), prenájomcovia baní, banskí dozorcovia a banskí majstri. Najpočetnejšou skupinou však boli samotní banskí robotníci, haviari, hutníci, povozníci a ostatní, spracúvajúci potrebné drevo a drevené uhlie. Táto druhá skupina čiastočne

obývala predmestia Kremnice, väčšina z nich však bola usadzovaná v miestach vytvorených vnútornou kolonizáciou banských osád. Takéhoto charakteru boli Kremnické Bane (Johannesberg), Kunešov (Kuneschau) a Krahule (Blaufuss).

Zatiaľ najstaršia zachovaná listina sa vzťahuje na Kunešov. V roku 1342 sa richtársky úrad v obci Michelsdorf prevádza na nového richtára, a zároveň sa uvádza jeho dedičné richtárstvo ešte na ostávajúcich 6 rokov. Je predpoklad, že obec už existovala pred rokom 1326 ako villa sanctum Michael, nazvaná podľa patrocínia. Neskôr sa zaužíval názov Kunešov, pravdepodobne z dôvodov existencie ďalšej obce s názvom Sv. Michal.

Z roku 1361 je prvý písomný doklad o existencii Kremnických Baní (villa Johannis, neskôr spomínaná aj v názvoch Perch, Perk, Piarg), v ktorom predal Petrus Gurtler Johannesovi Goldnerovi dedičské richtárstvo. K dedičskému richtárstvu vymenúva mlyn, dve porty, hostinec oslobodený od daní, pekára, mäsiara, obuvníka a kováča.

Obec Krahule sa prvýkrát dokladá písomným prameňom z roku 1442 (Plafusz, Pleyfusz), ale je veľmi pravdepodobné, že spomínaný kremnický mešťanosta Henricus Blaufuz lokoval túto obec v roku 1331.

V roku 1382 pribudla k mestu Kremnica osada Veterník (Legendel), Horná Ves (Windischdorf) a Dolná Ves (Schwabendorf).

V údolí Lutily vznikla obec Kopernica (Deutsch Litta) patriaca do panstva biskupstva vo Svätom Kríži. Prvé písomné zmienky sú až z roku 1349 a 1367, ktorými ostrihomské arcibiskupstvo povoľuje tejto obci zníženie ročných dávok.

Nemecký názov súvisí so susednou obcou Lutila, založenou pred Kopernicou.

Na ich odlíšenie sa použil názov Deutsch (nemecká) a Windisch (slovenská) Lutila, v nemčine skrátene výslovnosťou na lita (luita).

Lúčky (Honneshau) s charakteristickou reťazovou sídelnou formou získala Kremnica v roku 1429 z kráľovského majetku. Je predpoklad, že Lúčky vznikli v tom istom období ako Krahule a Kremnické Bane. Z názvu vyplýva, že vznikol z mena dedičného richtára.

Určitý prechod medzi kremnickou oblasťou a pravnianskou oblasťou tvoria obce Janova Lehota (Drexlerhau), Nová Lehota (Neuhau) a Handlová (Krickerhau). Handlová sa spomína v zakladacej listine v roku 1367 a bola najväčšou nemeckou obcou Hauerlandu. Názov sa odvodzuje od lokátora obce Henricha Krikkera a patrila bojníckemu panstvu, podobne ako ostatné obce Hornej Nitry.

Bezprostredným podnetom pre kolonizačný nápor na Hornú Nitru bolo objavenie zlata. V roku 1307 si Diviackovci vymohli od uhorského kráľa Karola Róberta povolenie na ťažbu zlata na svojich majetkoch. V roku 1316 je listinne doložená existencia zlatej bane v Diviakoch, niekedy neskôr sa našla zlatá ruda i severozápadne od Pravenca. K ťažbe novoobjavenej zlatej rudy boli pozvaní nemeckí osadníci jednak zo stredoslovenskej oblasti, kde už istý čas pôsobili, a jednak priamo z nemeckých krajín.

Po založení Pravenca (Klein Proben) je založené aj Nitrianske Pravno (possessio Prona), do roku 1945 Nemecké Pravno (Deutsch Proben), ktoré v roku

1413 je zaznamenané ako Aranprouwna (Zlaté Pravno). Tento názov jednoznačne vystihuje impulz k jeho založeniu, ale aj venca okolitých obcí, v ktorých sa podnes zachovali stopy po banskej činnosti. Najmenšou obcou tohto regiónu bola Solka (Bettelsdorf), do konca 14. storočia vznikli aj Vyšehradné (Beneschau, Majzel), Kľačno (Gaidel) a Tužina (Schmiedshau). Vznik Tužiny sa podľa nepriamych dokladov dá situovať do polovice 14. storočia, v roku 1393 je doložený predaj dedičného richtárstva právnickemu mešťanovi Hecklovi.

Súbežne s Nitrianskym Pravnom bola založená obec Malinová (predtým Cach, Zeche), najstarší názov obce je z roku 1339 vo variantoch Czach, Cech, Zäch. Táto obec bola lokovaná Heinrichom s nemeckými baníkmi k dolovaniu a ryžovaniu zlata.

Chvojnica (Fundstollen), ako to vyplýva i z jej nemeckého názvu, bola založená z rovnakých dôvodov ako Malinová.

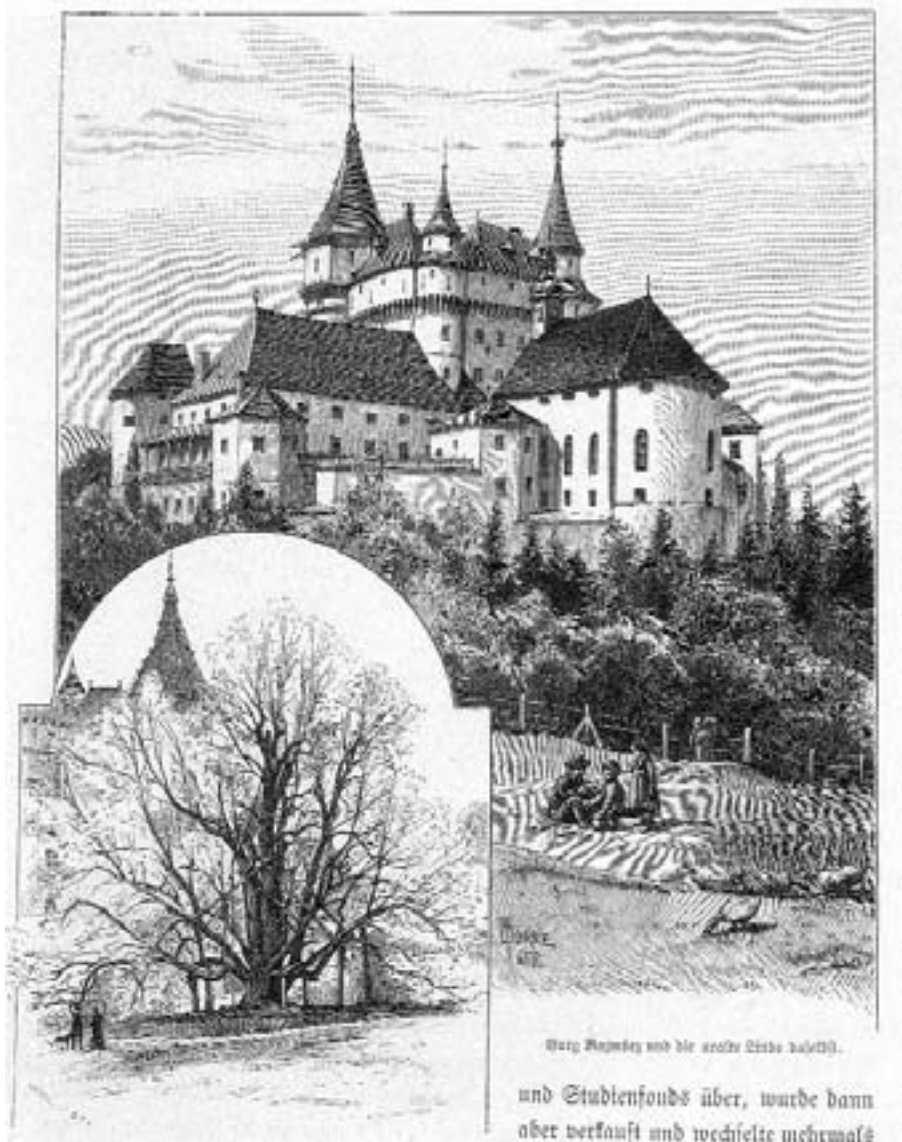

Pohľadnica Nitrianskeho Pravna zo začiatku 20. storočia

Nitrianske Pravno sa od svojho založenia do konca 14. storočia vyvinulo vo veľkú osadu, ktorá sa stala strediskom okolia. Dobývanie zlata v jeho okolí sem prilákalo nielen ryžovačov zlata a baníkov, ale i remeselníkov a kupcov. Zo zachovaných správ z neskoršieho obdobia možno predpokladať, že bola založená, rovnako ako ostatné v danom období, formou nemeckého zákupného práva, čomu nasvedčuje mnoho faktorov. Jedným z nich je voľba richtára podľa krupinského práva a doklad z dialektologického hľadiska. Filologický prieskum nemeckého nárečia so stopami hornonemeckého, sliezskeho a bavorského dialektu v tejto oblasti naznačil z ktorých krajín, resp. území Nemecka prišli hlavné prúdy osadníkov.

Na Hornej Nitre sa zlato spočiatku pravdepodobne len ryžovalo, postupne sa však začalo s povrchovým kutaním, neskôr i s hlbinným dolovaním. Výnosy baní

na okolí Nitrianskeho Pravna museli byť sľubné, keď vedeli podnietiť husté osídlenie. Prosperita baní podmienila rapídny vzrast Nitrianskeho Pravna natoľko, že za necelé storočie predčil význam staršej Prievidze a Bojníc. Dokladom súvekých nádejí v súvislosti s ťažbou zlata je i mimoriadna rozloha námestia mesta (od roku 1430 oppidum), ktoré po neskoršom úpadku baníctva a stagnácii Nitrianskeho Pravna zostalo neprimerane veľké, a dodnes patrí k najväčším svojho druhu na Slovensku.

Veduta Bojnického zámku, koniec 19.storočia

Najjužnejšími obcami Hauerlandu sú Píla (Paulisch) a Veľké Pole (Hochwies). Veľké Pole sa v listinných prameňoch uvádza v roku 1390, kedy bratia Vavrínek a Ján, synovia Štefana de Baracko s prívolením kráľa Žigmunda darovali posessiu s tromi mlynmi paulínskemu kláštoru v Lefantovciach. Ako uvádza Medvecký v roku 1904, v okolí obce boli v 14. storočí bane na rudu.

Osídlenie Píly sa predpokladá súčasne s Veľkým Poľom, prípadne vnútornou kolonizáciou z Veľkého Poľa, čomu by zodpovedalo i cirkevné osamostatnenie, resp. odlúčenie v roku 1787, kedy je doložený prvý pílanský kňaz Mauric Ortles.

Kremnica na litografii z polovice 19.storočia

Okrem tohto kompaktného osídlenia nemeckého etnika, ktoré si svoju identitu zväčša zachovalo až do súčasnosti, bolo na Slovensku mnoho sídiel s nemeckými osadníkmi, ktorí však zanedlho alebo neskoršie asimilovali s obklopujúcim slovenským etnikom. V súvislosti s ťažbou medenej rudy v okolí Banskej Bystrice (Neusohl) boli založené viaceré banícke osady už začiatkom druhej polovice 13. storočia nemeckými osadníkmi. V roku 1263 sa založila Špania Dolina (Montana, Herrengrund), ktorá po vyčerpaní ložísk bola od začiatku 16. storočia do druhej polovice 19. storočia ťažiskom mediarskeho banskobystrického podniku. Ešte v 17. storočí hrávali špaňodolskí baníci vianočné hry v Banskej Bystrici po nemecky.

Staré Hory (Altgepurg z Altgebirge) sa prvýkrát spomínajú v listinných prameňoch v roku 1563, ale ich založenie sa predpokladá v 13. – 14. storočí. Do roku 1495 boli viaceré osady so striebornými a medenými ložiskami využívané banskobystrickými ťažiarimi, neskôr do roku 1546 thurzovsko-fuggerovskou spoločnosťou. Ťažba v skromnejšej miere tu pretrvala do 18. storočia. V rámci Starých Hôr bolo niekoľko baníckych i uhliarskych osád.

Obec Donovaly tvoria bývalé uhliarske osady – Bully, Donovaly, Hanesy, Mistríky, Mišúty, Močiar, Polianka a Sliachany. Vznikli začiatkom 16. storočia z roztrúsených pracovísk uhliarskych majstrov (mistríkov), ktorí tu začali páliť drevené uhlie pre huty na Starých Horách. S menami uhliarov, podľa ktorých bola väčšina osád pomenovaná, stretáme sa prvý raz v inventároch mediarskeho podniku, ďalej v opise lesov z roku 1564 a v mzdových listinách zo začiatku 17. storočia (Bula, Donoval, Hanes). V druhej polovici 17. storočia sa obyvatelia týchto osád, drevorubači, uhliari, baníci a povozníci, stali osadníkmi kráľovskej Banskej komory a ich pomery sa presnejšie upravili až v roku 1700.

Po odchode Fuggerovcov a Thurzovcov, významných mediarskych podnikateľov, bola vyslaná kráľovská komisia pod vedením štajerského lesmajstra Wolfganga Hohenwartera do pohronských lesov s úmyslom zaviesť nové lesné poriadky. V tomto období vznikajú pri Hrone drevorubačské osady, severne od Brezna pomenované Biele Handle (postupne vzniká Beňuš, Bacúch, Brävacovo, Srnkov, atď.), pri Čiernom Hrone Čierne Handle (Krám, Jergo, Faito, Balog, Závodie a ďalšie).

Konštitúcia cisára Maximilána z roku 1565 jasne hovorí, že pod Beňušom na oboch stranách Hrona je mnoho uhliarskych staníc a drevoskladov. Obyvatelia Handlov sa zgrupovali z domáceho slovenského obyvateľstva a nemeckých osadníkov z alpských krajín. Nemeckí osadníci sem priniesli technické znalosti potrebné na manipuláciu s drevom, terminológia ktorej doposiaľ vychádza z nemeckého názvoslovie, i početné nemecké priezviská (Giertl, Schwantner, Graus, Gruber, atď.). Aj samotný názov Handle je odvodený z pomenovania profesie – Händler, Holzhändler.

Vzhľadom k tomu, že nemecké osídlenie bolo trvalé, dostali osadníci isté práva a výhody, z ktorých sa vyvinula zvláštna handelská organizácia a handelská ústava.

Vnútná migrácia Nemcov z Hauerlandu

Z dôvodov mnohých faktorov, najmä však nedostatku pôdy na roľníčenie a stupňujúcej sa nezamestnanosti v dôsledku ukončenia ťažby a uzavretia baní, ako aj bytovej núdze, opúšťajú mnohé nemecké rodiny svoje sídla. Nové domovy nachádzajú po celom Uhorsku, v Banáte, Vojvodine, Rakúsku, ale i na Slovensku, v úrodnejších oblastiach. Už začiatkom 19. storočia, v roku 1818 odchádza z Handlovej 18 rodín do Terginu. V roku 1856 sa presídlilo 18 rodín z Janovej Lehoty do Banátu. Začiatkom 20. storočia, v období rokov 1908 – 1910 opúšťa Handlovú 8 rodín a usídlilo sa v Dolných Držkovciach pri Bánovciach nad Beb-

ravou. Po prvej svetovej vojne sa z Jánovej Lehoty odsťahovalo zopár rodín do Rakúska k Neuhausen. V roku 1930 sa 9 rodín z Hauerlandu usádza vo Veľkých Bedzanoch pri Topoľčanoch. Mnohí samozrejme odchádzajú aj jednotlivci, buď na majetky, kde pracovali ako sezónni robotníci, alebo do väčších miest, najmä do Budapešti. Na prelome 19. a 20. storočia, tak, ako tisíce ďalších obyvateľov zo Slovenska, aj Nemci sa sťahujú do zámoria za víziou lepšej budúcnosti.

Kolonizácia Spiša

Ničivý nájazd Mongolov z Ázie do Európy zasiahol nielen Spiš, ale aj celé bývalé Uhorsko. Kráľ Belo IV. bol zastihnutý nepripravený, a celá krajina bola vydaná napospas Tatárom, ktorí ju pustošili celý rok. Belo IV., aby aspoň čiastočne nahradil obrovské straty na obyvateľstve, povolával osadníkov a kolonistov z rozličných častí Nemecka, Talianska, Sliezska a usporiadal majetkové chotárne záležitosti obcí a jednotlivcov.

Samuel Weber tvrdí, že prví nemeckí kolonisti prišli na Spiš už za uhorského panovníka Gejzu II. (1141–1161) z oblasti Rýna. Podľa Webera po prvom tatárskom vpáde sem prišli kolonisti zo Sliezska, Durínska a roku 1259 aj z Bavorska. Všetkých nových osadníkov staré listiny nazývajú hosťami (hospites). Z posledného decénia 12. storočia sa zachovala správa legáta apoštolskej stolice Gregora o spore medzi sedmohradským biskupom a sibíňskym prepoštom o rozsahu prepoštského obvodu. Hovorí sa v nej o Flanderčanoch (Flandrenses), ktorí za panovania Gejzu II. prišli do Sedmohradska. Varsík predpokladá, že v tom istom čase sa časť flanderských kolonistov zaiste dostala aj na Spiš. Je známe i to, že už začiatkom 13. storočia sídlili Nemci (Teutonici) aj v desiatich dedinách kráľovnej Gertrúdy, manželky Ondreja II. (1205–1235) v oblasti Gõncu pri Hornáde, ktorá darovala niektoré oblasti Spiša svojmu bratovi Eckbertovi, biskupovi z Bambergu.

Prvá vlna nemeckých kolonistov zasahuje Spiš pravdepodobne už v druhej polovici 12. storočia, ďalšia začiatkom 13. storočia, o čom svedčí najstarší doklad o Spiši z roku 1209. Zaiste medzi nimi bolo i nizozemské obyvateľstvo, čomu nasvedčuje i toponymum Spišských Vlách – Wallendorf (z Wallonendorf), Szepes Olaszi, v roku 1262 Villa Latina. Nevytvorili ešte kompaktné etnické územie, ale usadzovali sa roztrúsene v oblastiach doteraz neosídlených alebo len málo osídlených Slovanmi. Ďalšie prúdy germánskeho obyvateľstva prichádzali väčšinou z územia dnešného Nemecka. Najmohutnejší prúd nemeckých kolonistov – Sasov – osídľuje Spiš až po tatárskom plene, teda po roku 1241. Tatársky plen vyľudnil tak slovanské, ako i germánske osídlenie Spiša. Túto situáciu využil nový silný prúd saských kolonistov, ktorí osídľujú dediny pri riekach alebo na križovatkách ciest s výhodnou polohou, so zámerom vytvoriť z nich remeselnícko-obchodné strediská mestského charakteru. Vo svojej vlasti boli totižto svedkami intenzívneho rozvoja miest, preto túto formu zavádzajú i na Spiši.

Ako tvrdí Varsík, oblasti Spiša s výhodnou polohou osídlilo slovanské obyvateľstvo už pred príchodom Germánov, ale po tatárskom plene splynulo s početnými saskými prisťahovalcami. Nové saské obyvateľstvo rýchlo asimilovalo aj zvyšky staršieho germánskeho osídlenia a v druhej polovici 13. storočia vystupujú germánski kolonisti na Spiši už pod jednotným názvom Sasi (Saxones).

Najstarším známym písomným dokladom o severnom Spiši je listina z roku 1235, ktorou pápež Gregor IX. urovnáva cirkevný spor o preberaní desiatkov z Podolínce (Pudllein) a jeho okolia medzi krakovským biskupstvom a ostrihomským arcibiskupom. Z obsahu tejto listiny vyplýva, že Podolíneček je už rozvinutou osadou s patrocíniom Panny Márie, a že v jeho okolí existujú viaceré sídelné jednotky. Nevie sa však presne, ktoré sú to osady, ale je pravdepodobné, že išlo o Starú Lubovňu (Altľublau), Hniezdne (Kniesen), Toporec (Topportz), Lomničku (Kleinlomnitz) a Holumnicu (Hollumnitz).

Listina z roku 1251, ktorou kráľ Belo IV. daroval turčianskemu kláštoru dedinu Sasov pri kostole sv. Alžbety, a v ktorej sa spomínajú saskí hostia, je vlastne prvá správa o Kežmarku (Käsmark).

Gelnica (Göllnitz) vznikla ako banské mesto v druhej polovici 13. storočia s predpokladom udelenia privilégii v šesťdesiatych rokoch, ktoré jej udelil Belo IV. V oblasti dolného Spiša je banícka činnosť doložená ešte pred tatárskym vpádom, zmienka o Smolníku (Schmöllnitz) pochádza ešte z roku 1225. Intenzívne osídľovanie dolného Spiša začína po roku 1241, čo potvrdzuje aj listina kráľa Ladislava IV. dobšinskému banskému županovi Hekkulovi z roku 1284, z ktorej vyplýva usídlenie Nemcov v tejto oblasti a používanie nemeckého práva. V roku 1243 už malo uhorské kráľovstvo príjmy aj z dobšinských baní. Samotná Dobšina (Dobschau) vznikla z menších sídlisk a baníckych osád pravdepodobne v roku 1326. V 14. storočí existovali v Dobšinej prekvitajúce železorudné bane, ktoré dali základ významnému hutníctvu a neskôr železiarskemu priemyslu.

Pravdepodobne v rovnakom období, ako spomínané mestá dolného Spiša, vznikajú aj Nálepko (Wagendrüssel), Mníšek (Einsiedel) a Krompachy (Krompach).

Osobitnú skupinu tvoria obce v údolí rieky Bodvy – Štós (Stoss) a Medzev (Metzenseifen). Zemepanská obec Medzev vznikla ako výsledok kolonizačných snáh prepozitúry premonštrátskeho kláštora v Jasove. Je súčasťou nemeckého osídlenia južného Spiša, tzv. gründlerov. Na rozdiel od slobodných banských mestečiek tejto oblasti, zoskupených okolo už spomínanej Gelnice, podliehal Medzev ako poddanský majetok cirkevnému zemepánovi – rádu jasovských premonštrátov. Najstaršia zmienka o Medzeve je z roku 1359. Medzev ako Mechenseuph sa spomína v listine ako villa (obec), z čoho môžeme usudzovať na jeho dlhšiu minulosť. Pôvodné medzevské osídlenie sa viazalo na potok Pivering, ktorý preteká oblasťou Dorfl, odkiaľ sa osídlenecká skupina presunula do neskoršej oblasti Nižného a Vyšného Medzeva. Dôvodom bol výskyt rudného bohatstva, dostatok vody potrebnej k banskej a hámorníckej činnosti. Presun sa pravdepodobne uskutočňoval postupne s rozširovaním a rastom obce.

Pohľad na Medzev, začiatok 20. storočia

Listina z roku 1376 je súčasne najstarším dokladom o hámroch v tejto oblasti, je to zmluva medzi jasovským prepoštvom a medzevským poddaným Eliasom Tegnagolom. V roku 1448 už máme listinný materiál o spracovaní železa a o hámroch. Listiny dokumentujú podmienenosť a tesnú spätosť banskej výroby s hámorskou výrobou. Časté sú zákazy jasovského prepošstva obyvateľom Gelnice a Smolníka ťažiť rudu a vyrábať železo na kláštorskom majetku.

Najstarší doklad o existencii Lubice (Leibitz) a Vrbova (Menhardsdorf) je z roku 1251. Nemci v Spišskej Belej (Zipser Bela) sa spomínajú v listinách po prvýkrát v roku 1263 ako Teutonici de Bela. V najstaršom písomnom doklade sa Poprad uvádza pôvodným slovenským názvom, hoci tam už sídlili Sasi (Saxones de Poprad), ale dedina čoskoro dostala pomenovanie Deutschendorf.

V roku 1268 sa uvádza dedina Veľká (Felka), v tom istom roku Spišská Nová Ves (Neudorf, Zipser Neudorf). V roku 1256 sú zmienky o Spišskej Sobote (Georgenberg), 1268 sa spomína Spišské Podhradie (Kirchdrauf), roku 1279 Matejovce (Matzdorf).

Uhorský kráľ Štefan V. (1270–1272) svojou listinou z roku 1271 udelil spišským mestám rozsiahle výsady, ktoré platili pre celé obyvateľstvo osád, ak sa riadili saským právom. Výsady sú formulované v trinástich bodoch:

- spišskí Nemci musia platiť každoročne pozemkovú daň vo výške 300 hrvien striebra budínskej váhy, čím sa vykúpujú z iných poplatkov a záloh,
- v prípade zvolania kráľovského vojska sú povinní vyslať 50 kopijníkov pod kráľovu zástavu,
- ak príde panovník so svojimi barónmi na Spiš, musia ho prijať,

- spišskí Nemci majú právo zvoliť si svojho komesa alebo richtára, ktorý bude súdiť spolu so spišským županom v Levoči, hlavnom meste provincie,
- zo súdnych poplatkov, ktorého výška sa stanovuje pre každý druh prečinu, dve časti dostane spišský župan a tretiu ich komes so spišským županom,
- každoročne na Kvetnú nedeľu majú prijať úradníkov kráľovskej komory, ktorí urobia výmenu peňazí v priebehu 6 týždňov,
- povoľuje sa im slobodný rybolov a poľovačka,
- povoľuje sa im kľčovať lesy, pôdu spod nich môžu spracovať na oráčiny, ktoré budú sami využívať,
- úradníkov, ktorí majú vyberať pozemkovú daň, majú sami vydržiavať až do vybratia celej dane,
- povoľuje sa im hľadať drahé kovy a dolovať ich vo svoj prospech.

Alžbeta v roku 1280 potvrdila právne výsady spišských Nemcov a súčasne stanovila povinnosť platiť desiatok. Ondrej III. v roku 1297 rozšíril toto ustanovenie o platenie 3 mariek pokuty v prípade neplnenia povinností.

V listine kráľa Karola Róberta, ktorou potvrdil roku 1312 a 1328 pôvodné privilégia i s výlučnou súdnou právomocou spišského grófa (comes provinciae), je najstarší zoznam obcí, ktoré sa spravovali saským právom a je ich 44. Ich počet sa časom menil, niektoré vypadli zo zväzku provincie (Kežmarok, Levoča), iné zas doň prijali. Takto na Spiši, popri vlastnej župe a župe spišských kopijníkov (Stolica 10 spišských kopijníkov) bol utvorený ďalší samosprávny celok pod názvom Spoločenstvo spišských Sasov a od roku 1344 Spoločenstvo 24 kráľovských miest (Provincia 24 spišských miest). Najpravdepodobnejšie do provincie patrili tieto spišské mestá: Spišská Belá, Ľubica, Spišská Nová Ves, Poprad, Spišské Vlachy, Veľká, Spišské Podhradie, Spišská Sobota, Vrbov, Tvarožná, Ruskinovce, Stráže pod Tatrami, Matejovce, Veľký Slavkov, Mlynica, Bystrany, Žakovce, Hrabušice, Spišský Štvrtok, Iliašovce, Harichovce, Odorín a Kurimany.

Na čele samosprávnej spišskej provincie stál gróf, ktorý spolu s richtármi jednotlivých miest riešil všetky administratívne a súdne veci. Táto bola tzv. malá rada provincie. Veľká rada bola utvorená zo zástupcov jednotlivých miest. Každé mesto malo svoju vlastnú samosprávu na čele s richtárom a magistrátom, jednotlivých obyvateľov považovali za slobodných občanov nezávislých od zemepánov, mohli slobodne disponovať so svojím majetkom, ale ten musel vždy ostať súčasťou provincie.

Provincia sa spravovala podľa vlastného spišského práva (Zipser Willkuhr), ktoré sa vyvinulo zo starého saského, magdeburského, franského a uhorského obyčajového práva, prispôbeného tunajším majetkovým, rodinným a verejnoprávnym pomerom, ktoré boli zvláštne vzhľadom na udelené privilégia. Pôvodná právna kniha obsahovala 93 bodov, ktoré upravovali vzťahy v oblasti rodinného, dedičského, majetkového a osobného práva, verejnú správu, organizáciu súdnictva a obchodné zákony.

Významný je druhý bod právnej knihy, ktorý obsahuje ustanovenie o rovnoprávnosti mužov a žien pri nadobudnutí práv. Práve na tomto bode sa zakladá rodinný a dedičský zákon spišských Sasov, ktorý sa v mnohom odlišuje od práva nemeckých Sasov i právnym vzťahom medzi manželmi. Medzi spišskými Sasmi neexistovali stavovské rozdiely, z čoho vyplýva, že nemohli vzniknúť následky, ktoré by vyplývali z manželstva medzi nerovnakými ľuďmi, ako je to vo viedenskom práve. Spišské právo dalo ženám možnosť voľnej dispozície nad jednou tretinou z polovice majetku a to isté oprávnenie mali i muži. Nemecké právo neobsahovalo podobné klauzuly. Z ustanovenia, že žena ako procesne nespôsobilá, teda jej zákonným poručníkom je muž, nevyplýva, že by mohol muž s jej majetkom svojvoľne disponovať. Mužovo dispozičné právo sa nevzťahuje ani na ženin hnutelný majetok, lebo zákon jasne hovorí, že muž nesmie predať ženine šaty. Taktiež žena nemôže predať mužov majetok.

Z tohto rovnocenného právneho vzťahu vyplývajú aj prirodzené dedičské práva. Body v zákone, ktoré sa vzťahujú na veno a na majetok, prispievajú k celkovej istote ženy. Právna kniha podrobne upravuje i právne pomery medzi rodičmi a deťmi.

Zipser Willkuhr obsahovala všetky atribúty, ktoré sa dali uplatniť na udržanie zákonitostí osobného a verejného života spoločenstva spišských Nemcov.

Každoročne bol volený richtár, prisažní, notár a tribún, ktorý bol zbehlý v práve. Okrem toho volili mestského gazdu, dozorcú nad mlynmi, lesmi a ostatnými mestskými inštitútmi, pastierov a poľných strážcov.

V každom meste všetky výsady požívali iba meštania, z ich radov bol volený aj richtár. Do meštianskeho stavu mohol byť prijatý každý, ktorý spĺňal isté podmienky: pochádzal zo zákonného manželstva, bol mravne bezúhonný, vyučený majster v niektorom remesle, vlastnil dom a majetok a zaplatil istú taxu za prijatie.

V roku 1412 postihol 16 spišských miest ťažký údel – dostali sa do zálohu poľským kráľom a zostali v ňom celých 360 rokov. Odovzdaním do zálohu uhorským kráľom Žigmundom (1395–1437) bola rozbitá Provincia 24 spišských miest, ktorá im dovtedy zaručovala samosprávu, kultúrne a hospodárske napredovanie a slobodu. Boli to mestá Spišská Nová Ves, Ľubica, Spišská Belá, Ruskinovce, Tvarožná, Vrbov, Spišské Podhradie, Spišské Vlachy, Poprad, Veľká, Spišská Sobota, Stráže pod Tatrami a Matejovce, ďalej tri korunné kráľovské mestá – Podolíne, Hniezdne, Stará Ľubovňa a Ľubovniansky hrad s jeho poddanskými obcami.

V prvých rokoch zálohu v spomínaných mestách pokračoval vžitý spôsob hospodárskeho a spoločenského života, neskôr začali poľskí starostovia zavádzať nové zvyky. Uhorskí panovníci napriek danému stavu považovali mestá dané do zálohu za svoje a zasahovali do ich záležitostí, potvrdzovali listiny a povoľovali trhy a jarmoky. Úsilie uhorských panovníkov ale i uhorských snemov o vyslobodenie spišských miest bolo však márne vzhľadom na odpor a rozličné zámienky poľských panovníkov. Napr. v roku 1514 a 1525 uhorský snem nariadil ich vykúpenie osobitným zákonom, ktorý však v dôsledku vojnových udalostí pri Moháči nemohol byť uplatnený. Od roku 1552 po rok 1765 nebolo

takmer jedného zasadnutia uhorského snemu, na ktorom by sa nepožadovalo vykúpenie spišských miest zo zálohu. V roku 1772 pod vplyvom rusko-poľských konfliktov bola uzavretá aj dohoda o formálnom vypustení spišských miest zo zálohu. Panovníčka Mária Terézia mala v úmysle všetky bývalé zálohové mestá začleniť do správy Spišskej župy. Tie sa však domáhali samosprávy, ktorú dostali v roku 1774 a po štyroch rokoch z nich bola utvorená nová samospráva jednotka Provincia XVI. spišských miest so sídlom v Spišskej Novej Vsi. Na jej čele stál gróf volený šesťnástimi mestami. Provincia s krátkym zrušením za Jozefa II. trvala až do roku 1876, kedy ju začlenili pod správu Spišskej župy.

Prevažnú väčšinu týchto miest tvorilo nemecké obyvateľstvo, ktoré doviedlo Spiš na vysoký stupeň rozvoja. Spišské mestá boli bohaté na lesné hospodárstvo, intenzívne poľnohospodárstvo, chov dobytka a oviec a mali vyspelú remeselnú výrobu, prekvitajúci obchod a ťažbu rúd. Len samotná kráľovská daň z ťažby – urbura – bola každoročným bohatým príjmom.

Nie celkom jasná je otázka vplyvu zálohu na národnostný vývin Spiša. Napríklad v konfesionalnej sfére sa Poľsko snažilo uplatňovať svoj vplyv, na čo upozornil v roku 1553 i ostrihomský arcibiskup Mikuláš Oláh. Poľskí starostovia zasahovali i do liturgii, zakazovali katolícke bohoslužby (v roku 1569 Mikuláš Maciejowski). K početným stretom dochádzalo najmä v období rekatolizácie, kedy sa v tejto otázke angažuje piaristické kolégium v Podolínci, ktoré zohralo svoju úlohu i pri rozvíjaní vzdelanosti na Spiši.

Podľa štúdie F. Svábyho z roku 1895, záloh zachránil 13 spišských miest nie len pred pádom na úroveň poddanských dedín, ale aj pred poslovenčením.

Ďalšie prúdy nemeckých prisťahovalcov prichádzajú na Spiš v období protireformácie. Ide najmä o tereziánsku a jozefínsku kolonizáciu. To boli aj prví prisťahovalci, o ktorých sa čiastočne vie, odkiaľ, kedy a v akej počte prišli.

V roku 1785–1787 prišlo do Starej Ľubovne 83, do Lechnice 28 a do Majerov 23 prevažne švábskych rodín. V tom istom čase sa usadili Švábi aj v Podolínci, vo Vyšných a Nižných Ružbachoch, Lackovej a v Hniezdom. V roku 1817 sa v Novej Ľubovni usadila 31 členná skupina.

Zväčša prichádzali roľnícke rodiny, ale v archívnych parmeňoch sa nachádzajú aj zoznamy neúplných rodín, vdovcov s deťmi, resp. manželov bez detí. Napr. do Lechnice prišiel v júli 1786 Peter Jacob Schlosser, vdovec s 5 deťmi, Johann Adam Melchert, vdovec so 7 deťmi a Jacob Mogel, vdovec s jednou dcérou.

U jedenástich rodín, ktoré prišli do Majerov, sa ako vlasť uvádza Schwaben (Ulm, Leiningischen). V Lechnici sa usadili prisťahovalci z viacerých oblastí Nemecka, napr. z Hessenska, Württemberska, Alsaska. Zväčša prichádzali postupne po dvoch-troch rodinách v priebehu jedného roka (1785–1786).

Aj do oblasti okolia Prešova prišla skupina 46 rodín z Württemberska, kde založili nemeckú (švábsku) kolóniu Šváby.

Pravdepodobne poslednou migráciou Nemcov na územie Slovenska bolo založenie nemeckej kolónie v Michaloku a Merníku (pri Vranove) v roku 1899. Nemecké obyvateľstvo prišlo z Galície, kde sa predtým dostali z oblasti Tachova. V Merníku pracovali ako ťažiarci ortute.

Spiš - Zips

Nemecko - slovenské názvy obcí Deutsch - slowakische Ortsnamen

Althublau - Stará Ľubovňa	Kleinornitz - Lomníčka
Altwaldorf - Stará Lešná	Kniesen - Hniezdne
Altwasser - Stará Voda	Krompach - Krompachy
Bartfeld - Bardejov	Leibitz - Ľubica
Bauschendorf - Bušovce	Leutschau - Levoča
Bela - Spišská Belá	Matzdorf - Matejovce
Bierbrunn - Výborná	Meierhöfen - Majer
Bürgerhof - Oravce	Meierhöfen - Výbov
Deutschendorf - Poprad	Mühlenbach - Mlynska
Dobschau - Dobšiná	Nehre - Strážky
Dureisdorf - Tvarožná	Neuwaldorf - Nová Lešná
Einsiedel - Mníšek nad Hnilcom	Obermetzenseifen - Horný Medzev
Eisdorf - Žakovce	Pudlein - Podolinec
Felka - Veľká	Rasdorf - Ruskinovce
Forberg - Stráne pod Tatrami	Roka - Rákúsy
Georgenberg - Spišská Sobota	Schmölitz - Smolník
Gölnitz - Gelnica	Schmölitzhütte - Smolnícka Huta
Grossornitz - Veľká Lomnica	Schvedler - Švedlár
Grossschlagendorf - Veľký Slavkov	Stoa - Štôa
Hopgarten - Chmeľnica	Topporz - Toporec
Hunsdorf - Huncovce	Untermetzenseifen - Dolný Medzev
Kaschau - Košice	Wagendrüssel - Nálepko
Kásmark - Kežmarok	Zipsen Neudorf - Spišská Nová Ves
Kirchdrauf - Spišské Podhradie	

Región Spiš

Die Zips

Mapa Spiša s charakteristickými znakmi jednotlivých obcí

Migrácia nemeckých obyvateľov zo Spiša

Živilné pohromy, požiare, povodne, morové epidémie a z toho plynúca chudoba, nútili nemecké obyvateľstvo Spiša opúšťať svoje domovy a hľadať schodnejšie možnosti života v iných krajinách. H. Weinelt konštatuje, že už v roku 1348 opustila Spiš skupina Nemcov, ktorá sa podieľala na založení nemeckého ostrova v Krościenko Niżne v Galícii. Je predpoklad, že to bol začiatok ďalšej migrácie Nemcov zo Spiša.

Začiatkom 19. storočia sa odsťahovalo okolo 40 rodín do Bukoviny. V bývalej zakarpatskej oblasti (Ukrajina) je stále niekoľko nemeckých enkláv, ktoré založili Nemci zo Spiša, najpravdepodobnejšie v čase vlády Jozefa II. V roku 1807 sa usadili spišskí Nemci vo Fridešove, neskôr v dedine Bohdan a v mestečku Rachov. Jedna časť Rachova sa dokonca nazýva Zipserei.

V severovýchodnom Rumunsku v oblasti Marmur žilo v šesťdesiatych rokoch 20. storočia okolo 4 tisíc Nemcov zo Spiša, ktorí sem prišli koncom 18. storočia, ako o tom informovala reportáž rakúskeho Volkstimme z roku 1969. Valiska sa na základe analógií v nárečí tamojších Spišiakov s nárečím Chmeľnice (Hoppgarten) domnieva, že Nemci žijúci v tejto oblasti Rumunska pochádzajú z Chmeľnice. V 18. storočí postihli Chmeľnicu veľké povodne, keď obec zaplavila rieka Poprad a opustilo ju okolo 40 rodín.

Aj v ďalšej rumunskej dedine Jakobeni (Siniacob) žije enkláva spišských Nemcov, ktorí sa sem dostali pravdepodobne v 19. storočí.

Ďalšie pôvodne spišské nemecké obyvateľstvo obýva Bukovinu, kde tvoria významnú enklávu spolu s Nemcami pochádzajúcimi z južnej časti Nemecka.

I mesto Dobšínú opúšťali mnohé rodiny Nemcov najmä po roku 1584, kedy zaútočili Turci z filakovského sandžagbegu, Dobšínú vypálili a odviedli do zajatia vyše 300 obyvateľov.

Spišské Vlachy začiatkom 20. storočia

Bardejov, koniec 19. storočia

Vplyv nemeckej kolonizácie na rozvoj remeselnej výroby na Slovensku

V období raného feudalizmu, v 9.–12. storočí, sa už remeslo na Slovensku veľmi výrazne vyčlenilo z poľnohospodárstva. Najrozvinutejšie bolo kováčstvo, hrnčiarstvo a šperkárstvo. Okrem týchto remesiel, o existencii ktorých sa zachovalo aj mnoho trojrozmerných dokladov, sa remeselná výroba ešte natoľko neodčlenila od poľnohospodárstva, aby sa mohlo hovoriť o špecializovaných remeslách.

Pokiaľ ide o spracúvanie textilných surovín, pramene z 11. a 12. storočia informujú o výrobcach nie veľmi početných, roztrúsených, spracovanie prebiehalo v rámci naturálnej výroby a výroby v domácnostiach. Kožušiny a kože boli vyrábané na niektorých cirkevných majetkoch garbiarmi, ševcami a kožušníkmi, ale osady takýchto výrobcov ešte neboli sformované.

Prevratné zmeny v Európe v remeselnej výrobe priniesol so sebou vznik miest v 12.–14. storočí. Tento proces neobišiel ani Slovensko. Zásluhou kolonistov zo západnej Európy, najmä však z Nemecka, ako aj domáceho vývoja, sa v tomto období začali aj v našich krajinách konštituovať mestá, čo malo nebývalé dôsledky i pre remeslá. Mesto sa stalo rozhodujúcim strediskom remesla a hlavným vykonávateľom bol mešťan. Medzi najcharakteristickejšie znaky patrí úsilie vyrábať pre trh.

Vo veľkej väčšine miest sa vyrábalo len pre miestnych obyvateľov a okolie, a len málokteré mestá vznikali ako veľké výrobné strediská. K takým patrili Benátky a Florencia ako strediská hodvábnickej výroby, Ypern a ďalšie flámske mestá s vlnárskou výrobou, ktoré zaručovali vysokú kvalitu vyrábaných súken. V Bruggách pracovalo okolo 1 300 súkenníkov, valchárov a postrihovačov, čo predstavovalo 70 percent všetkého mužského obyvateľstva.

Výroba súkna v severnom Taliansku bola sústredená v Benátkach, Janove a Florencii a jej rozkvet spadá do 14.–16. storočia. Aj tu, ako vo Flámsku, vyrábali najmä z vlny privezenej z Anglicka.

V období vrcholného stredoveku a sústredenia remesla do miest sa v oblasti výroby textílií v Európe presadili dve významné technické novinky z Orientu, a to horizontálne krosná s pedálmi a kolovrátko.

V tomto období v západoeurópskych mestách vznikali prvé cechy, ktoré sa po niekoľko storočí stali sprievodným znakom výroby za feudalizmu. Združovali majstrov a to tak pre hospodárske ako aj iné ciele, a ovplyvnili vývoj remesla vo všetkých európskych krajinách. Zmeny nastali aj vo vnútornej štruktúre remesiel a sociálnom zaradení jeho predstaviteľov, ktorí sa začali členiť na tri stupne: majstrov, tovarišov a učňov, čo sa uplatňovalo dlhé stáročia.

Učňovstvo ako najnižší stupeň trvalo v priemere 3–4 roky. Ďalším stupňom bolo tovarišstvo, do ktorého každého učňa oficiálne povyšovali po skončení učebného pomeru. Učni bývali u svojich majstrov, v menších mestách aj tovariši, no vo väčších mestách mali osobitné ubytovne nazývané herberg.

Košice, koniec 19. storočia

Celkove nachádzame v našom stredoveku i v neskorofeudálnom remesle tieto výrobné špecializácie:

1. Spracovanie kovov: kováčstvo, zlatníctvo, mečiarstvo, nožiarstvo, ihlárstvo, zámočníctvo, klampiarstvo, hodinárstvo, puškárstvo, medikováčstvo, cinárstvo, panciernictvo, lejárstvo mosadze, lejárstvo bronzu a opaskárstvo, ostrohárstvo.
2. Výroba a spracovanie kože: garbiarstvo, irchárstvo, remenárstvo, taškárstvo, sedlárstvo, rukavičkárstvo a mieškárstvo.
3. Spracovanie dreva: stolárstvo, debnárstvo, tokárstvo, kolárstvo, výroba kuší, lukov a šípov.
4. Výroba potravín: mäsiarstvo, pekárstvo, mlynárstvo a olejnictvo.
5. Stavebné remeslá: tesárstvo, murárstvo, kamenárstvo, pokrývačstvo, dláždičstvo, sklárstvo a studničiarstvo.
6. Spracovanie hlíny: hrnčiarstvo, dzbánkárstvo.
7. Ostatné remeslá: prachárstvo, holičstvo, ránehoičstvo, kúpeľníctvo, parochniarstvo.

8. Výroba textilu: súkenníctvo, tkáčstvo, valchárstvo, farbiarstvo, barchetárstvo a výroba jemných a kvalitných textílií.
9. Odievanie a obúvanie: krajčírstvo, ševcovstvo, klobúčnictvo, pančuchárstvo, pramárstvo a výroba hodvábných stužiek a gombičkárstvo.

Sledovať budeme len špecializácie v posledných dvoch menovaných oblastiach, ktoré sa vzťahujú k remeslu, manufaktúrnej a domácej výrobe textílií a súčiastok odevnej kultúry meštianstva a k ľudovému odevu.

Textilné a odevné remeslá

Košice boli v stredoveku najvýznamnejším strediskom remeselnej výroby na Slovensku, v polovici 15. storočia tu bolo 250 až 300 remeselníckych dielní. V tom čase sa Košice usilovali stať sa aj jediným centrom výroby barchetu v celom Uhorsku. Už kráľ Žigmund Luxemburský roku 1411 nariadil, že sa sem musia presťahovať všetci jeho výrobcovia z celej krajiny aj so svojimi nástrojmi a zamestnancami a nechcel dovoliť, aby sa tento výrobok tkal aj v niektorom inom meste kráľovstva.

Obrus s votkávaným sakrálnym dekorom a nemeckým textom, 19. storočie

Významným strediskom remeselnej výroby na Slovensku bol v stredoveku Bardejov. Tam roku 1418 pracovalo 92 a roku 1434 až 141 remeselníkov, z toho 36 v remeslách odievania a obúvania.

Tak ako v Košiciach, aj v Bardejove nastal v 15. storočí značný rozvoj textilnej výroby, najmä výroby ľanového plátna. Výroba nebola len v rukách tkáčov, pretože právo vyrábať plátno mal každý mešťan. Jeho odbyť určovala mestská rada, individuálny predaj bol zakázaný. V roku 1424 sa výrobou zaoberalo okolo 200 a roku 1427 106 príslušníkov približne 500 meštianskych rodín. Miestna stredoveká výroba plátna svojím rozsahom, organizačnými formami i sociálnou základňou prerástla rámec remeselnej výroby. Mesto malo spolu s Košicami výhradné právo na bielenie plátna v celom Uhorsku.

Predpokladá sa, že pred polovicou 16. storočia bolo vo všetkých mestách okolo 1200–1500 remeselníckych dielní. Pokiaľ ide o remeselnú výrobu mimo stredovekých miest, v mestečkách a na dedinách, jej rozsah bol skromný. Zaisťovaná bola kováčmi, mlynármi, mäsiarmi a ševcami.

V dedinách, v ktorých žili šoltýsi, šoltýske právo im dovoľovalo vykonávať pekárske, mäsiarske, ševcovské, mlynárske a kováčske remeslo. Na vykonávanie remesla mimo miest bol potrebný kráľovský súhlas, dôkazom čoho je napríklad Prievidza, povýšená roku 1382 z dediny na mesto a v jej privilégii sa jej povoľuje vykonávať remeslá.

Cechové organizácie

Od sústredenia sa remesiel do stredovekých mestských komunít sú až do druhej polovice 19. storočia dejiny remesla späté s cechmi. Cechy boli stavovské organizácie remeselníckych majstrov, niekedy aj tovarišov, ktoré mali rozličné poslanie a úlohy. Tak to bolo aj v mnohých európskych krajinách.

Najrozšírenejší v Európe bol nemecký typ, ktorý sa uplatnil i u nás. Tento typ existoval nielen v nemeckých krajinách, ale aj v Holandsku, Belgicku, Taliansku, v Čechách a na Morave. Tento typ bol jednoducho všade tam, kde sa v stredoveku dostali nemeckí kolonisti, resp. kam prenikol ich vplyv.

Najcharakteristickejšou črtou tohto cechovníctva bolo povinné členstvo v cechoch pre všetkých remeselníckych majstrov, pretože každý remeselník, ktorý stál mimo cechu, sa pokladal za fušera a remeselníci z cechov ho prenasledovali.

Cechy mali právo prijímať a prepúšťať učňov, určovať pracovný čas, mzdy tovarišov a mnoho ďalších povinností. Medzi majstrami mali zabezpečiť čo najväčšiu hospodársko-spoločenskú rovnosť, kolegiálne vzťahy, dôstojné správanie na verejnosti, priamu účasť na pochovávaní svojich členov a ich rodinných príslušníkov.

Jedna stránka nemeckého cechovníctva však na Slovensku úplne absentovala, a to angažovanosť cechov v politickom živote súdobých miest.

V Nemecku boli prvé organizácie remeselníkov známe už z konca 11. a začiatku 12. storočia. V Mohuči existoval cech tkáčov už roku 1099, ševcov vo Würzburgu roku 1128 a tkáčov v Kolíne v roku 1149. Zakladali sa podľa vzoru podobných organizácií obchodníkov, a nazývali sa bratstvami (Bruderschaft, Fraternitas), kým sa v 14. storočí všeobecne nerozšíril pomenovanie cech

(Zunft, Innung). Členstvo bolo povinné hneď od vzniku. Ich cieľom bolo zabezpečiť výrobnú činnosť svojich členov a presadzovať verejné záujmy. Dôležité bolo dosiahnuť kontrolu nad prílevom cudzích remeselníckych výrobkov do svojich miest a kontrolovať kvalitu výrobkov svojich členov. Snažili sa vytvárať rovnaké pracovné a existenčné možnosti pre každého člena a tak potláčať vzájomnú konkurenciu. Cechy mali náboženské a sociálne poslanie rovnocenné ďalším povinnostiam.

V porovnaní s týmito krajinami sa vznik cechov na Slovensku veľmi oneskoril. Ich rozvoj sa začal až v druhej polovici 15. storočia, kedy už cechy v Nemecku a v severnom Taliansku, či inde, mali za sebou niekoľkostoročnú existenciu.

Remeselníci u nás sa združovali, presadzovali svoje záujmy, radili a schádzali už aj v období, kedy neboli spísané cechové štatúty. Takéto organizácie remeselníkov vznikali okolo určitých svätých na oltároch, z čoho vyplývala starostlivosť o ich udržanie a kult konkrétneho svätca. Napríklad krajčíri si uctievali sv. Žofiu, ševci Pannu Máriu, sládkovia sv. Kríž a kožušníci sv. Katarínu. Vzhľadom na to sa aj naše prvé cechy nazývali zväčša ako bratstvá určitého svätca.

Za doklad o existencii cechov a o ich činnosti sa však nepokladajú rozličné úpravy pre remeselníkov, vydávané jednotlivými mestskými radami, známe i z Bratislavy, Prešova už z obdobia sedemdesiatych rokov 14. storočia. Boli to len poriadky vydávané magistrátmi týchto miest pre príslušných remeselníkov, podľa ktorých sa mali riadiť.

Údaje z konca prvej štvrtiny 16. storočia hovoria o 60 stredovekých cechoch majstrov na 25 miestach a o niekoľkých cechoch tovarišov. Štrukturálne premeny odohrávajúce sa v oblasti remeselnej výroby na Slovensku od druhej polovice 16. storočia, vznik mnohých nových centier remeselnej výroby v zemepanských mestečkách a mestách, priniesli so sebou aj veľký rozvoj cechovníctva.

Od polovice 16. storočia do polovice 18. storočia zakladaniu cechov nestáli u nás v ceste žiadne prekážky, a tak len čo sa na niektorom mieste objavili viacerí majstri toho istého remesla, mohli si založiť vlastný cech. V mnohých prípadoch ich nebolo viac ako traja. Ak v meste nebolo dosť remeselníkov z jedného remesla a chceli mať cech s väčším počtom členov, združili sa do jedného cechu viaceré remeslá. Spájali sa aj majstri tých istých remesiel z dvoch alebo viacerých miest.

Mnoho nových cechov vzniklo u nás aj preto, že sa veľmi rozšíril okruh ustanovizní, ktoré si osvojili právo vydávať ich štatúty. Stredovekým cechom udeľovali štatúty mestské rady, prvým cechom, ktoré vznikli mimo slobodných miest, ich zemepáni. Teraz však cechy vznikali najrozmanitejším spôsobom. Najrozšírenejším bolo prebratie štatútov od niektorého už existujúceho cechu, zväčša od cechov významnejších miest, ale postupne svoje artikuly požičiavali aj cechy menších miest. Mnohé cechy si nadobudli potrebné dokumenty aj na kráľovskom dvore, najmä od druhej polovice 17. storočia, no vydávali a potvrdzovali ich aj zemepáni poddanských miest a magistráty.

V polovici 18. storočia sa začali ozývať hlasy, aby sa kráľovská kancelária stala jediným miestom udeľovania cechových štatútov a aby ich vydával len

panovník. Panovníčka sa stotožnila s týmito názormi a bola poverená spišská komora, aby vypracovala elaborát, ktorý mal slúžiť ako podklad pre zásady cechovej politiky dvora v budúcnosti. Vytvorená komisia, vychádzajúc zo zásady, že katolicizmus je štátnym náboženstvom, navrhovala, aby mal každý cech svoju zástavu umiestnenú v katolíckom farskom kostole. Pod ňou sa mali zúčastniť na každoročnej procesii Božieho tela majstri, tovariši a učni bez rozdielu náboženstva, pretože cechy sa pokladali za oficiálne organizácie.

Z príležitosti tohto sviatku mal každý majster priniesť do kostola dva funty, tovariš jeden a učeň pol funta vosku. Raz za štvrťrok a na deň svojho vyvoleného patróna, sa mali všetci členovia cechu zúčastniť na omši za panovníka a rozkvet vlasti.

Cechové schôdze mávali byť raz za štvrťrok a na výročný deň udelenia štatútu, v tento deň mali voliť cechmajstra z troch kandidátov v prítomnosti predstaviteľa magistrátu mesta.

Aj naďalej ostala v platnosti podmienka prijatia za učňa svedectvo o legitímnom pôvode, teda z legálne uzavretého manželstva. Navrhnuté boli tri roky učenia jednotne pre všetky remeslá, ale komisia rozhodla o diferencovanej dĺžke učenia v závislosti od povahy remesla. Povinnosťou majstra bolo, aby sa k učňovi nechoval hrubo a aby bol k nemu mierny.

Pre tovarišov platila povinnosť vydať sa na vandrovku, ktorá mala trvať najmenej dva roky, keď to bolo nevyhnutné, i viac rokov. Tovariš, ktorý chcel byť majstrom, musel najprv do cechovej pokladnice zložiť zlatku a predložiť potrebné dokumenty, musel zhotoviť majstrovský kus (Meisterstück), ktorý bol typický výrobok daného remesla. Synovia majstrov už nemali úľavy v učňovskom období, vandrovke a v zhotovení majsterštku.

Z cechov sa mali odstrániť aj také zvyky ako obmedzovanie počtu majstrov, povinnosť mladých majstrov do roka sa oženiť a ďalšie, mnohokrát nelogické zvyklosti.

Aj panovníčka vykonala v oblasti cechovníctva niektoré reformy, z ktorých najdôležitejšia bola inštitúcia cechových komisárov, ktorí mali dozerať na celý život cechu s právom veta na ich schôdzach, čím sa natrvalo odbúrala ich stará autonómia. V tom istom čase sa uľahčili aj podmienky pre vstup do cechov, pretože sa netrvalo na požiadavke, aby kandidát na členstvo odpracoval celý rok ako tovariš u niektorého miestneho majstra.

Cechy a národnostná otázka

Vedúce vrstvy mestského obyvateľstva boli u nás v stredoveku hlavne nemecké, veď aj samotné cechy boli založené podľa nemeckého vzoru. Nemeckí remeselníci mali monopolné postavenie vo viacerých mestách a sústavne prichádzali mnohí odborníci, remeselníci, obchodníci a ďalšie profesie z nemeckých krajín. Nemci si zabezpečovali rozličné privilégia s ich dominanciou, na čo je dosť príhodných dokladov, napríklad štatút kremnických ševcov z roku 1508:

„Keďže richtár a rada ustanovili tento poctivý cech ševcovský ako nemecký, nech je v ňom miesto len pre nemeckých majstrov a cechmajstrov. Do cechu preto nemožno prijať alebo odporúčať na prijatie takého jednotlivca, nech je majster alebo tovaríš, čo je Slovak a to či už v tom zmysle, že robí na slovenský spôsob, alebo že je slovenskej národnosti, a to na večné časy. Takisto sa nesmie žiadny Slovak ani Maďar u tunajších majstrov učiť remeslo.“

Nemeckí remeselníci bez ťažkostí dosiahli, že na niektorých miestach sa dlho medzi nich nedostali iné národnosti. Medzi seba prijímali len takých jednotlivcov, ktorí sa mohli preukázať vyučením u riadnych cechových majstrov. V tom čase mimo slobodných miest u nás cechy neboli, takže okruh, z ktorého sa noví členovia cechov mohli zoskupovať, iných ako Nemcov ani nezahŕňal.

Boli však i mestá, v ktorých nebolo dominantné nemecké etnikum, resp. iné národnosti dosiahli s Nemcami zrovnoprávnenie. V niektorých mestách boli Nemci rýchlo asimilovaní, najmä pokiaľ tvorili početne menšiu skupinu. Aj zákon zo začiatku 17. storočia zakazoval akúkoľvek národnostnú diskrimináciu v mestách a zaručoval rovnoprávnosť všetkým trom najvyspelejším etnikám vtedajšieho Uhorska – Nemcom, Maďarom a Slovakom.

Uplatnenie sa v starých strediskách remeselnej výroby nebolo pre Slovákov a príslušníkov iných národností ani teraz ľahké, lebo Nemci si naďalej zachovávali značný náskok, a do význačných remeselníckych stredísk stále privandrovali stovky tovaríšov z nemeckých krajín, z ktorých tu väčšina ostala natrvalo.

Prvá fáza prenikania ostatných uhorských národností sa realizovala prostredníctvom takých remesiel, ktorými sa Nemci nezaoberali. Od druhej polovice 16. storočia vznikali u nás nové remeslá, resp. remeslá masovej spotreby pre vidiecke obyvateľstvo, súvisiace aj s odievaním. Boli to napr. čizmárstvo, gombičkárstvo, halenárstvo, ševcovstvo, a krajčírstvo podľa uhorského spôsobu.

Prenikanie slovenského, maďarského a inoetnického ako nemeckého živlu do slobodných miest od druhej polovice 16. storočia možno sledovať na prameňoch cechových štatútov, najmä na jazykovej stránke a na konkrétnych údajoch o pôvode a mieste narodenia pri nadobúdaní meštianskych práv.

Vládla zásada, že v každom meste môže byť len jeden cech každého remesla, prípadne, ak sa jeho členovia zoskupovali už z viacerých národností, mohlo byť kompromisným riešením latinské znenie štatútu.

Zaujímavý obraz poskytuje národnostné zloženie cechov v prvej polovici 19. storočia, resp. jazyk nových cechových štatútov z kráľovskej kancelárie. Najviac štatútov je v maďarskom, o niečo menej v nemeckom jazyku a okolo 12 v latinskom jazyku, pričom slovenčina absolútne absentuje. Mnohí slovenskí remeselníci nahrádzali materinský jazyk nemčinou a neskôr maďarčinou, ako napr. klobúčníci a krajčíri z Bánoviec nad Bebravou v roku 1823, klobučníci v Radvani v roku 1825, farbiari v Liptovskom Mikuláši v roku 1820, alebo farbiari z Jelšavy v roku 1817.

Počiatkové maďarizačné úsilie sa preniesli aj do nemeckého prostredia, pretože dva cechy vo Švedlári, kde sa dovtedy používala len nemčina, si získali v rokoch 1843 – 1845 štatúty maďarské, rovnako ako bratislavskí farbiari.

Naproti tomu mnohé cechy na Spiši, v Banskej Bystrici a v Kremnici dostali nemecké štatúty.

Extenzifikácia remeselnej výroby

Od druhej polovice 16. storočia sa remeslo začalo čoraz viac vykonávať aj v zemepanských mestách a v mestečkách. Únik remesla z miest na vidiek bol v tomto období typický i pre viaceré krajiny Európy. Odliv remesla zo slobodných miest do týchto zemepanských mestečiek stále narastal a mimoriadne rýchle tempo a široké rozmery nadobudol najmä v prvej polovici 17. storočia. Okolo polovice storočia sa už vykryštalizovalo nové rozloženie remeselníckej výroby na Slovensku, ktoré ju potom charakterizovalo až do jej postupného zániku.

Významnými strediskami sa stali Humenné, Spišská Sobota, Spišské Podhradie, Jasov, Medzev, Lučenec, Rožňava, Jelšava, Štítnik, Rimavská Sobota, Radvaň, Ružomberok, Oslany, Bánovce nad Bebravou, Prievidza, Nitrianske Pravno, Svätý Jur, Modra, Pezinok, Šamorín, Veľké Leváre, Stupava a Zvolenská Ľupča.

Stredoveké centrá remeselnej výroby – Bratislava, Trnava, Banská Bystrica, Kremnica, Banská Štiavnica, Košice, Prešov, Bardejov či Levoča si svoje postavenie zachovávali i naďalej. Staré výrobné tradície im umožňovali udávať tón aj v 17. a 18. storočí, lebo tu bola najväčšia koncentrácia remeselnej výroby so širokým spektrom remeselných odvetví aj so zriedkavými remeslami.

Vykonávali sa tu aj remeslá masovej spotreby – ševcovstvo, krajčírstvo, halenárstvo, čižmárstvo, gombičkárstvo, klobúčnictvo, garbiarstvo, tkáčstvo a ostatné netextilné remeslá.

Od 17. storočia prebieha na Slovensku extenzifikácia remeselnej výroby, ktorú možno demonštrovať najmä na počte tovarišov, ktorý bol u stredovekých majstrov nepomerne vyšší ako v sledovanom období. Remeselníci v menších mestách a mestečkách, nehovoriac už o dedinských, pracovali už takmer bez tovarišov. Je prekvapujúce, ako málo tovarišov zamestnávali súkenníci vo významných strediskách jeho výroby.

Tovariš v 16. – 19. storočí musel pracovať okolo 15 až 16 hodín, ale niektoré cechy si vyžadovali aj dlhšiu pracovnú činnosť (martinskí kožušníci až 20 hodín), kým v niektorých cechoch alebo oblastiach remesla boli liberálnejšie pomery. Gombičkári v Bánovciach vyžadovali len 17 hodín, tiež kožušníci z Kežmarku a krajčíri zo Spišskej Novej Vsi, kým stolári v tom istom meste pracovali len 15 hodín denne.

Pracovný čas tovarišov neskôr upravila panovníčka Mária Terézia na jednotných 15 hodín denne s hodinovými prestávkami na obed a polhodinovými na raňajky a večeru.

Rozvoj remesiel v 18. storočí

Veľké zmeny sa udiali najmä v 18. storočí, po uzavretí szatmárskeho mieru a Rákócziho povstania. Prudko narastal počet obyvateľov rôznymi demografic-

kými pohybmi a nebyvalo dynamicky sa rozvíjala remeselná výroba. V rokoch 1715 – 1720 bolo na Slovensko okolo 8000 remeselníckych dielní, do roku 1770 vzrástol ich počet na neuveriteľných viac ako 22 000. Remeselnej výrobe sa venovalo okolo 40 tisíc obyvateľov.

Počet remeselníkov narastal aj preto, že so svojimi výrobkami zásobovali nielen slovenské územie, ale i remeselnícky málo rozvinutý juh. Na trhy a jarmoky odchádzali zo severnejších rozvinutých remeselníckych stredísk do poľnohospodárskych oblastí dolného Uhorska, Banátu, Rumunska a ďalších oblastí.

Vývoj textilných a odevných remesiel

Veľký význam od 17. storočia nadobudla výroba, v ktorej sa kombinovalo mestské remeslo s domácou prácou vidieckeho obyvateľstva a to najmä v oblasti zhotovovania textilu, kde bola nízka produktivita práce. Mestskí remeselníci vykonávali vždy náročnejšie práce, domáci výrobcovia zhotovovali najmä priadzu. Na niektorých miestach výroba dosiahla obrovský rozsah a veľký hospodársky význam, a bola už určená na širší trh.

V jednotlivých krajinách Európy už v 18. storočí boli významné centrá špecializovanej výroby, napríklad vo švajčiarskom Bazileji sa tkali stužky na viac ako 2 100 krosnách .

V českých krajinách dosiahla mimoriadny rozsah výroba súkna v Liberci, kde v roku 1728 pôsobilo až 420 súkenníkov, teda pätina z celkového počtu majstrov v tomto odvetví v Čechách. V roku 1799 tu pracovalo už okolo tisíc súkenníkov, viac ako dvetisíc iných kvalifikovaných remeselníkov a deväťtisíc pradiarov. Na Morave bola strediskom výroby súkna Jihlava, kde v roku 1728 bolo 461 súkenníckych majstrov. Väčšina z jihlavskej produkcie sa vyvážala do Uhorska, teda i na Slovensko.

Výroba plátna prekvitala najmä v oblasti Krkonôš a Sových hôr, kde sa ňou zaoberalo 287 dedín, kde tkali takmer všetci muži po celý rok už odtrhnutí od poľnohospodárstva. Takto sliezske plátno konkurovalo aj vyspelým západoeurópskym krajinám.

V Čechách už koncom 16. a začiatkom 17. storočia vznikajú viaceré centrá plátenníckej výroby, napríklad Frýdlant, Podkrkonošie, Rumburk a iné. V roku 1773 bolo tkanie v Čechách vyhlásené za slobodné remeslo, ktoré mohol každý vykonávať, do organizovania plátenníctva sa začali zapájať aj jednotlivé vrchnosti a poddaní, takže na konci sedemdesiatych rokov 18. storočia pracovalo v Čechách okolo 18 000 tkáčov, ktorí zamestnávali okrem 5 tisíc tovarišov a 2 tisíc učňov i okolo 100 000 domáckych pradiarov.

V Sasku bola výroba plátna veľmi progresívna už oveľa skôr, teda v 14. storočí, kedy v Chemnitz už v roku 1457 bolo známe bielidlo, v ktorom boli povinní bieliť plátno všetci obyvatelia v okruhu do 100 kilometrov. Na konci 18. storočia po rozličných stagnáciách a neskôr prudkom vývoji sa na priemyselnej výrobe v Sasku podieľalo okolo 600 000 ľudí.

Najväčšia a najvýznamnejšia manufaktúra v dejinách Európy bol podnik na výrobu vlnených textílií v meste Linz v Rakúsku, založený v roku 1672. Po sto rokoch existencie zamestnávala okolo 30 000 pradiarov, vyše 1 000 tkáčskych majstrov, vyše 100 farbiarov a apretorov, čo svedčí o vysokej technologickej úrovni. V prvej tretine 18. storočia k nej pribudla manufaktúra na bavlnené výrobky vo Schwechate, ktorá neskôr zamestnávala aj pradiarov na Slovensku.

V nemeckých krajinách boli v 18. storočí aj veľmi ojedinelé odvetvia textilnej výroby, napríklad v Berlíne manufaktúra na hodvábne výrobky, vo viacerých mestách Pruska krosná na zamat, hodváb a polohodváb, na stužky (v roku 1780 ich bolo len v Berlíne a Postupimi až 3 500). Vláda v roku 1749 zakázala do Pruska dovážať hodvábne výrobky a zriadila štátny sklad, odkiaľ si majstri mohli kupovať surový hodváb. Tak sa začal prudko rozvíjať berlínsky hodvábnický priemysel.

Rozvoj textilnej výroby v Sliezsku, v Nemecku a dedičných krajinách Rakúsko-Uhorska mal priamy dopad na manufaktúrnú výrobu na Slovensku, ale i na skvalitňovanie celého procesu plátenníctva na Spiši, ako na to poukážeme v ďalších statiach. Najmä prizývaním nemeckých odborníkov, remeselníkov v druhej polovici 18. storočia prenikli na Slovensko nové výrobné postupy v znamení rozvojových technológií.

Textilné manufaktúry na Slovensku

Prvá zmienka o manufaktúre z konca 17. storočia sa vzťahuje na Hubice (Žitný ostrov), kde ostrihomský arcibiskup založil podnik na výrobu kvalitnejších súkien, zároveň s chovom oviec s jemnou vlnou dovezených z Holandska.

Manufaktúra na súkno v Banskej Bystrici bola založená v roku 1725 ako združenie pomerne samostatných dielní kvalifikovaných remeselníkov. Vonkajším prejavom tejto organizácie bolo členstvo vo vlastnom cechu týchto pracovníkov, ktorí prišli z viacerých miest Saska a Sliezska. Cech súkenníkov, ktorý tu už existoval, sa bránil proti takémuto porušovaniu svojho monopolu v danom remeselnom odvetví a vynútil si, aby sa nová organizácia nenazývala cech, ale manufaktúra. Zakladateľom (principálom) bol bankskobystričský mešťan Teofil Sterz s ďalšími odborníkmi. Manufaktúra mala zásobovať súknom robotníkov celej banskej oblasti, ale zároveň mala vyrábať aj veľmi kvalitné súkna. Práve preto sem pozvali saských a sliezskych odborníkov (Nemcov zo Sliezska), ktorí podľa vtedajších zákonov boli oslobodení od platenia daní na 15 rokov a od všetkých mestských poplatkov. Mesto dalo súhlas aj na vybudovanie zvláštnej valchy a farbiarne.

Prizvaní sliezski a saskí majstri si tu otvorili vlastné dielne, v ktorých zamestnávali tovarišov a učňov a pracovali s vlnou, ktorú im dodával majiteľ manufaktúry. Vyrábali súkno na nordický, görlitzský a sliezsky spôsob. V roku 1731 manufaktúra zanikla, ale nemeckí remeselníci v meste ostali pracovať naďalej.

V roku 1729 vznikla v Banskej Bystrici podobná manufaktúra, ktorú založili miestni obchodníci Kahn a Benedicti.

V roku 1736 vznikla najvýznamnejšia manufaktúra, jedna z najväčších v Európe, v Šaštíne. Jej zakladateľom bol uhorský miestodržiteľ František Lotrinský (manžel Márie Terézie), vzhľadom k tomu mala výroba nebývalé rozmery a spoločenské postavenie. Výroba sa orientovala najmä na kartún a bavlnené textílie, odbyť smeroval do Rakúska, kde vo viacerých mestách boli i predajne, ale obchod existoval i v Bratislave.

Šaštínska manufaktúra (kartúnka) zamestnávala okolo 20 000 ľudí, z čoho väčšinu predstavovali domáci pradiari a česáči. Priamo v budovách manufaktúry pracovali tkáči, farbiari a tlačiar. Svoje faktórie mala na 20 miestach, pričom každá faktória zamestnávala pradiarov bavlny z mnohých, až 30 dedín. Medzi významné faktórie patrili Pezinok, Smolenice, Trnava, ale i vzdialená Kremnica.

Vďaka významným privilégiám, ktoré chránili činnosť celého podniku aj podieľníckej manufaktúry vo Schwechate, šaštínska manufaktúra monopolizovala výrobu kartúnu v celej rakúskej ríši. Medzi jej privilégiá patrilo i neobmedzené prizývanie nemeckých a iných cudzích odborníkov.

Jedným z najväčších problémov celej práce v textilných manufaktúrach bolo nedostatočné množstvo priadze, preto si manufaktúry hľadali svojich pradiarov často aj na miestach veľmi vzdialených. Jedným z takýchto dôležitých centier pradenia na Slovensku boli banské mestá, najmä Banská Štiavnica, pretože v nej žilo veľa ľudí odkázaných aj na iný príjem, ako príjem z baníckej práce.

Pradenie tu neorganizovali manufaktúry, ale priamo banské úrady, a prostriedky na jeho udomácnenie a rozšírenie poskytl Bratská pokladnica, svojpomocná organizácia baníkov. Pradenie v Banskej Štiavnici sa začalo v roku 1759 a postupne sa ním živilo okolo 500–600 ľudí. V rokoch 1759–1764 priadzu odtiaľto odoberala manufaktúra vo Schwechate, v rokoch 1764–1770 z rakúskeho Friedau, neskôr z Bernolákova a Šaštína. V Bratislave pôsobila menšia manufaktúrna dielňa na pančuchy založená barónom Jesenákom. Súkenka vznikla i v Šuranoch, vo Vojniciach (obe okolo r. 1735) a v Malackách (1722), ale táto posledná, založená grófom Mikulášom Pálffym sa sústreďovala najmä na výrobu pre vojsko.

Výrazný skok v rozvoji manufaktúr na našom území sa uskutočnil v druhej polovici šesťdesiatych rokov 18. storočia. Vyvolala ho skutočnosť, že Mária Terézia si po strate Sliezska veľmi naliehavo uvedomovala nevyhnutnosť rozvoja priemyslu, najmä textilného. Dekrétom z marca 1765 adresovaným uhorskej komore dala na vedomie, že si želá rozvoj manufaktúr aj v Uhorsku a sľúbila, že ho bude aj podporovať. V dedičných krajinách bola už v roku 1755 vyhlásená výroba plátna ako výroba necechového charakteru, tkáči mohli vystúpiť z cechov a plátno vyrábať slobodne a bez obmedzenia. O desať rokov sa to týkalo i tkáčov súkna. V západnej časti ríše sa zakladali tkáčske a pradiarske školy, boli prizývaní zahraniční odborníci, stavali sa technické zariadenia. Účinným prostriedkom podpory domáceho priemyslu bol zákaz dovozu niektorých výrobkov z cudziny.

V Uhorsku bola podpora jednotlivých manufaktúr potvrdzovaná panovníčkami privilégiami, vďaka čomu vzniklo na Slovensku v druhej polovici šesťdesiatych rokov 18. storočia viacero nových manufaktúr.

Najvýznamnejšia bola manufaktúra na výrobu textilu (i kože) v Tepličke nad Váhom na panstve grófa Windischgrätza v roku 1767. Vyrábala najmä ľanové, menej bavlnené a vlnené textilie. V roku 1711 pracovalo v podniku vyše 320 remeselníkov, z čoho bolo 30 tkáčskych majstrov, 150 tovarišov a 90 súkačov (kožu spracúvalo 11 garbiarov). Priadzu nakupovali na trhoch v Sliezsku, na Morave i na Slovensku.

Podobne ako v iných manufaktúrach, i tu hrali dôležitú úlohu cudzí odborníci – Nemci zo Sliezska, Moravy i Čiech, ktorí sem prišli natrvalo i so svojimi rodinami, takže tu vznikla kolónia so 70 domami. Manufaktúra vyrábala hlavne obrusy, plátno, posteľnú bielizeň a kanafas.

V Bernolákove vznikla v roku 1766 kartúnka, ktorej zakladateľmi boli dvaja bratislavskí a jeden viedenský obchodník. Aj táto manufaktúra dostala od panovníčky privilégia. Väčšinu z vyrobeného kartúnu utkali tkáči z Bratislavy a Svätého Jura, ale bielenie sa prevádzalo primitívne – polievaním látky na slnku.

V rovnakom čase vznikla aj ďalšia významná manufaktúra na výrobu textilu v Haliči (pri Lučenci), ktorej zakladateľom bol gróf Ján Forgáč spolu s ďalšími významnými feudálmi (grófom Grassalkovichom, grófom Aspremontom a ďalšími). Manufaktúra sa špecializovala na výrobu jemných textílí, aké domáci cechoví majstri nemali vo svojom sortimente. Preto sem prichádzali mnohí rakúski odborníci najmä z Linca a Horného Rakúska. 150 odborníkov, zväčša skúsených mladých majstrov a tovarišov sem prišlo pod vedením Františka Gayera. S rodinnými príslušníkmi ich bolo 211 a založili v mestečku kolóniu zamestnancov s vlastnými domami.

Na Slovensku v ďalšom období vzniklo viacero textilných manufaktúr – v Senici a v Sobotišti, kde pracovali odborníci z Holandska, v Opatovej, kde pracovali ako tkáči Nemci zo Sliezska a v šesťdesiatych rokoch dve súkenky v Trnave.

V Bratislave založil manufaktúru na tlačenie plátna, kartúnu a cajgov známy vynálezca Wolfgang Kempelen. Bola pomerne malá a jej majiteľ nenašiel pochopenie u bratislavských mestských úradníkov, ktorí sa ju rozhodli, ako konkurenciu voči farbiarskym majstrom, zrušiť.

V poslednom desaťročí svojej vlády Mária Terézia dôsledne uskutočňovala diskriminačnú politiku voči vzrástajúcemu sa uhorskému priemyslu, najmä v zmysle podriadenia sa uhorského trhu rakúskym a českým manufaktúram. Za takýchto okolností nemohli manufaktúry v tomto období prosperovať a postupne zanikali, alebo obmedzovali svoju výrobu.

V týchto pomeroch, ktoré pretrvávali až do roku 1784, vzniklo minimum manufaktúr. V Bratislave vznikla súkenka založená obchodníkom P. E. Strasserom, ktorý pochádzal z Rakúska a skúsenosti nadobudol v hainburskej súkenke. V roku 1777 posielal Strasser priadzu na utkanie súkenníckym majstrom v Devíne, Kitsee a Ragendorfe a súkno upravovali postrihovači a valcháři v Bratislave. Na výrobe sa zúčastňovalo okolo 21 remeselníkov a okolo 150 priadiarov.

Manufaktúrna výroba existovala i v trestnici v Senci (1774), odkiaľ ju o 6 rokov neskôr presťahovali do Tomášikova. Pracovalo tu okolo 150 trestancov, tretina pochádzala z Rakúska.

Sprievodným znakom vzniku a rozvoja textilných manufaktúr bolo domácke pradenie pre tieto podniky, ktoré sa často vykonávalo na miestach i veľmi vzdialených. Domácky pradiar pracoval s technologicky novými nástrojmi, zväčša zhotovenými podľa nemeckých vzorov a kvalitnejšími ako mali domáci (ľudoví) výrobcovia textílií. Pradiarov najprv zaškolili odborníci, a až potom mohli pracovať.

Textilné a odevné remeslá v regióne Bratislava a okolie

Bratislava ostala prevažne nemeckým mestom nielen počas stredoveku, ale i v období novoveku a nemecký charakter si zachovala až do 20. storočia. Ležala blízko Viedne, Rakúska a v podstate cez neho susedila s Bavorskom. Na Bratislavu sa výrazne orientovalo i západné Uhorsko, čo je v súčasnosti rakúsky Burgenland. Prílev Slovákov, ale i Maďarov či Chorvátov bol pomerne malý, meštianske práva si z nich nadobudla sotva desatina. V rámci remesiel to boli čižmári, uhorskí zámočníci, halenári, gombičkári a domáci ševci, ktorí tu vytvorili cechy so štatútmi v latinskom, maďarskom alebo slovenskom jazyku. Slovenský cech tu vznikol až v roku 1738 a vytvorili ho slovenskí ševci.

Vinohradnícke mestá Modra, Pezinok a Svätý Jur sa síce slobodnými kráľovskými mestami stali až v 17. storočí, ich obyvateľstvo však bolo prevažne nemecké a len postupne sa poslovenčovalo. V Pezinku si napríklad nadobudlo meštianske právo v rokoch 1744–1790 až 66 remeselníkov prevažne slovenskej národnosti z okolia, v Modre v rokoch 1750–1781 až 73. Slovenské štatúty mal len cech ševcov z Modry (1654), čižmári z Modry, Pezinka a Svätého Jura, kým gombičkári z Modry mali štatúty maďarské, modranskí halenári zas latinské. V Trnave od 16. storočia nemčina ustupuje do úzadia a nahrádza ju latinčina, slovenčina a maďarčina.

Na západnom Slovensku hrala v remeselnej výrobe vedúcu úlohu Bratislava. V roku 1434 pracovalo v nej 187 remeselníckych majstrov, čo je najvyšší známy počet v stredovekom meste Slovenska. V oblasti odievania a obúvania pracovalo 43 majstrov, 10 pri výrobe textílií a 18 majstri pracovali pri výrobe a spracovaní kože. Početní boli ševci, remenári, sedlári, mieškári, irchári, takže výrobu a spracovanie kože môžeme už v stredovekej Bratislave pokladať za vedúce remeslá. Z roku 1467 sú známe štatúty cechu kožušníkov a z roku 1459 cechu krajčírov.

Mimoriadny význam malo medzi bratislavskými remeslami klobučníctvo. V privilégii cechu z roku 1575 sa menovite uvádza 46 jeho členov a súčasne sa konštatuje, že niektorí z nich zamestnávajú aj po 3–4 tovarišoch, čo by sa v budúcnosti malo obmedziť. Keďže sa počítalo, že jeden tovariš za deň vyrobí okolo 12 klobúkov, v Bratislave sa ročne vyrobilo až okolo pol milióna klobúkov! Klobúky sa vyvážali aj na vzdialené trhy, napríklad do Kluže v Sedmohradsku (v r. 1599–1636 do 400 000 kusov). Koncom 17. storočia výroba klobúkov upad-

la, ale toto remeslo malo dobrý zvuk aj neskôr, o čom svedčí skutočnosť, že k jeho majstrom prišli sa zdokonaľovať na vandrovky tovariši až z Estónska, Lotyšska a Švédska.

V 17.–18. storočí bolo najviac tovarišov na vandrovke v Bratislave z Nemecka, Rakúska, Čiech a Moravy. Práve v 18. storočí dosiahla remeselná výroba mimoriadne veľký rozsah a úroveň. Na konci vlády Márie Terézie existovalo v meste okolo sto remeselníckych špecializácií, okolo tisíc remeselníckych dielní a okolo šesťdesiat cechov.

Najviac majstrov mali v meste krajčíri, v osemdesiatych rokoch 18. storočia ich bolo okolo stodesať. Šili pre predstaviteľov všetkých vrstiev obyvateľstva. Podľa spôsobu práce a zákazníkov, pre ktorých pracovali, sa delili na uhorských a nemeckých krajčírov. Krajčírsky cech si prvý štatút nadobudol v roku 1459 a od pôvodného cechu sa nemeckí krajčíri odčlenili v roku 1763.

Členmi cechu halenárov, ktorí šili zväčša pre vidieckych zákazníkov, boli najmä Maďari a Slováci, Nemci zriedkavejšie. Majstri tohto cechu mali právo kontrolovať výrobky iných halenárov dovážané do Bratislavy a od každej haleny, na ktorej našli nejakú chybu, mohli požadovať pintu vína.

Kožušníci sa sformovali do cechu už v roku 1467. V tomto cechu vládli svojské zvyklosti. Napríklad, ak sa tovariš chcel stať kožušníckym majstrom, musel mať dvoch ručiteľov, ktorí nesmeli byť kožušníci. V jednej kožušnickej dielni mohli pracovať najviac štyria tovariši a dvaja učni.

Veľmi početní boli ševci, ktorých na konci vlády Márie Terézie bolo okolo 80. V štatútoch cechovej organizácii nemeckých ševcov (existoval aj cech slovenský, ktorý bol v Bratislave jediný slovenský za feudalizmu a vyhradil si, že do organizácie sa nesmú prijímať Nemci) bolo mnoho ustanovení, ktoré nenachádzame v iných cechoch. Napríklad najmladší majster musel zapalovať sviečky na štvrťročných schôdzkach, donášať lampáše a iné predmety na pohreby členov cechu a ich príbuzných.

Čižmárov bolo v Bratislave okolo štyridsať v druhej polovici 18. storočia a založenie cechu je z roku 1602. Gombičkári boli aj uhorskí, ktorí boli početnejší, ale aj nemeckí, ktorí vyrábali kostené gombíky a ich cech vznikol v roku 1760 odčlenením sa od gombičkárov vo Viedni. Cech uhorských gombičkárov vznikol pôvodne aj s majstrami nemeckej národnosti (v roku 1602), ale postupne v ňom nadobudol prevahu maďarský element a výroba sa špecializovala okrem gombíkov aj na iné ozdoby na mentieky a dolomáňy uhorskej aristokracie.

V roku 1662 vznikol cech pramárov či pozamentierov, ktorí vyrábali rôzne šnúry, nášivky a lemy na odevy uhorskej šľachty.

K odevným remeslám patrilo aj rukavičkárstvo. Rukavičkárov bolo asi desať, ale šili i kožené nohavice. Cech vznikol až v roku 1763 a mal prísne štatúty voči svojim tovarišom, lebo napr. požadoval 8 ročnú vandrovku.

Málo, len okolo štyroch, bolo v Bratislave súkenníkov a ich štatút pochádzal až z roku 1633, rovnako ako postrihovačov súkna, ktorí postrihovaním chĺpkov z povrchu súkna ho skvalitňovali .

Velký význam mali pančuchári, ktorých bolo v meste sedem, ale členmi ich cechu (založeného pred rokom 1684) boli aj majstri z mnohých miest západného a južného Slovenska. Cech čiapkárov vznikol v roku 1651 a jeho členovia vyrábali najmä pletené barety, rukavičky, ponožky a deky.

Ulička bratislavského Podhradia, koniec 19. storočia

V roku 1763 si podali žiadosť o štatút výrobcovia parochní, ale dostali ho až v roku 1779, najmä preto, že výroba parochní sa považovala skôr za slobodnú živnosť ako za remeslo. Parochniari žili aj na Podhradí.

Dôkazom dobrého prosperovania bratislavských remesiel je i skutočnosť, že koncom sedemdesiatych rokov 18. storočia zamestnávali bratislavskí majstri okolo 1 800 tovarišov z cudziny, najmä z Rakúska, Bavorska a iných nemeckých krajín, ale i z Čiech a Moravy. Napríklad krajčírov prichádzalo do mesta aj 100 ročne. Mnohí z nemeckých tovarišov sa tu usadili natrvalo a otvorili si vlastné dielne, nadobudli meštianske práva a vstúpili do cechov.

Pre Modru bolo typické, že sa tu veľmi rozvinula výroba súkna, ktorá v roku 1696 mala 34 majstrov. V odevných a textilných remeslách popri súkenníkoch boli najpočetnejší čižmári, krajčíri, ševci, klobučníci a postrihovači súkna.

Aj v Pezinku boli najvýznamnejšími remeselníkmi súkenníci, ktorých v polovici 18. storočia bolo okolo dvadsať. V Pezinku a vo Svätom Jure prosperovali zväčša tie isté remeslá ako v Modre.

V Bratislave, Modre a Pezinku pracovali v prvej polovici 18. storočia faktórie šaštínskej kartúcky, len v Modre sa pradením zaoberalo okolo 100 jednotlivcov. Významným centrom pradenia bola Bratislava, kde si okrem šaštínskej kartúcky dávala priasť mošonská súkenka, devínska manufaktúra na červenú priadzu, Strasserova súkenka i bernolákovská kartúnka. Pradením sa tu zaoberalo viac ako 400 ľudí. Mošonská súkenka (Mosonmagyaróvár v Maďarsku) sa v roku 1803 presťahovala do Bratislavy a jej majiteľom bol obchodník Schneller. Existovala až do spätného odsťahovania v roku 1820. Táto súkenka si svoje výrobky dávala farbiť výlučne u popredného bratislavského farbiara Jakuba Hubera, a práve pre jeho farbiarske umenie sa presťahovala do Bratislavy. Huberova dielňa bola jednou z najvýznamnejších v Uhorsku, a mala najmodernejšie vybavenie, vypracované francúzskym chemikom Chaptalom. Huber farbil v najrozličnejších farbách na základe knihy s 990 receptami.

V Bratislave sa za vlády Jozefa II. rozvinul hodvábnický priemysel. V roku 1773 sa síce pokúsil založiť manufaktúru tohto druhu Švajčiar Jakub Ackerman, ale v osemdesiatych rokoch tu už pracovalo viacero takýchto podnikov. Najvýznamnejší patril Bernardovi Limmerovi. Okrem hrubších hodvábnych výrobkov vyrábal aj jemnejšie látky, napríklad taft, croise, crosdior. Na Podhradí vybudoval manufaktúru na výrobu zamatových stužiek obchodník Spitzer.

Hodvábnický priemysel sa v Bratislave rozvíjal aj na prelome 18. a 19. storočia. V roku 1796 tu už pracoval prístroj na motanie hodvábu a v meste pracovalo okolo 6 dielní. Významná bola súkenka Jozefa Hānisha, ktorý v roku 1817 zamestnával 57 ľudí. Jeho výrobky boli kvalitné, a dosiahol predaj aj na talianskych trhoch. Bývalý cechový remeselník František Kragel vybudoval manufaktúru na kašmír a iné cajgy, Jozef Doranský na hodvábné stužky a Augustín Fortin na šatky.

V prvej polovici 19. storočia bolo v Bratislave 164 krajčírov a 162 ich tovarišov, ktorí šli na nemecký spôsob. Neskôr počet tovarišov prevyšil počty

majstrov. Nemeckých ševcov bolo vyše 320, z čoho bola približne polovica majstrov a polovica tovarišov. Rukavičkárske majstrov bolo 11 s 13 tovarišmi.

Na Podhradí bolo do 50 krajčírskych dielní a 14 dielní ševcov.

Vo vinohradníckych mestách Modre a Pezinku bola v remesle vzájomne odlišná situácia v počte majstrov a tovarišov a v ich pomere. V Modre žilo 401 majstrov a 135 tovarišov, v Pezinku 269 majstrov a 194 tovarišov. V obidvoch mestách si udržiavali prvenstvo ševci, v Modre 106 majstrov, v Pezinku 44. Súkenníkov – majstrov bolo v Modre 32, teda podstatne menej ako v 18. storočí, Pezinok mal 18 majstrov. V Pezinku boli významní aj kožušníci a tkáči.

Textilné a odevné remeslá v Hauerlande

Spomedzi stredoslovenských banských miest mali svojbytné postavenie Kremnica a Banská Štiavnica a to nielen na Slovensku, ale v rámci celého Uhorska. Veď Banská Štiavnica bola v polovici 18. storočia tretím najväčším mestom v Uhorsku.

Koncom 18. storočia začalo v Kremnici, podobne ako i v Banskej Štiavnici, pribúdať slovenské obyvateľstvo, ktoré však spolu s Nemcami od osemdesiatych rokov 19. storočia začalo podliehať maďarizácii.

Kremnica bola jedným z hlavných stredísk remeselnej výroby stredovekého Slovenska. V prvej polovici 15. storočia počet remeselníkov prevyšoval počet 100, z čoho bolo 11 ševcov (tovarišský cech bol založený v roku 1465) a krajčírov (cech založený r. 1446), v 16. storočí pribudli halenári, gombičkári a klobučníci. Významnú úlohu Kremnice dokumentuje počet 38 cechov v 17.–18. storočí. Napríklad v roku 1770 bolo v Kremnici 14 ševcov a 25 čižmárov, 11 kožušníkov, 5 nemeckých a slovenských klobučníkov a 5 garbiarov. V Kremnici priadli pre šaštínsku kartútku, a výroba priadze sa preniesla i na okolité banícke dediny a osady, na blízke Kremnické Bane, Kunešov a Krahule.

V Banskej Štiavnici, vzhľadom na vyspelé baníctvo, bolo najviac kováčov. V tretej tretine 16. storočia tu pracovalo 11 krajčírov (1531), 9 ševcov (1508), 5 kožušníkov. Podobne rozložené remeselnícke odvetvia boli i v Banskej Bystrici. Ešte v 17. storočí Banská Štiavnica zaostávala za Kremnicou a na jej úroveň sa dostala až v 18. storočí. Banská Štiavnica však bola centrom domáceho pradenia, ako už bolo prv uvedené. Záujem o štiavnickú priadzu sa zvýšil v roku 1783, kedy ponúkali spoluprácu až štyri kartútky, z toho dve z Rakúska. Pre bernoľakovskú manufaktúru priadlo okolo 500 ľudí.

V 17. storočí sa rozvinula veľmi dynamicky remeselná výroba na hornej Nitre, s centrami v Nitrianskom Pravne, Prievidzi a Oslanoch. Bola tu veľmi významná výroba súkna, určená i na vzdialený trh. V čase najväčšieho rozkvetu, v sedemdesiatych rokoch 18. storočia, živil sa súkenníctvom len v Prievidzi 164 majstri, v Nitrianskom Pravne v roku 1771 ich bolo okolo 110.

Veľký význam tu mala výroba kože, o čom svedčí veľký počet ševcov. V Nitrianskom Pravne bolo v roku 1753 63 ševcov. Už koncom 16. a začiatkom 17. storočia existovalo v Nitrianskom Pravne 7 cechov, a v polovici 18. storočia tu

bolo celkovo 261 remeselníkov. Veľký úpadok remesiel zaznamenalo Nitrianske Pravno od začiatku 19. storočia, kedy tu pracovalo okolo 32 remeselníckych dielní, z čoho bolo 12 garbiarov a len 7 súkenníkov.

V Nitrianskom Pravne boli okrem majstrovských cechov i dva tovarišské, v r. 1730 vznikol cech kožušníkov.

Njasilnejším cechom boli obuvníci, ktorí okrem topánok vyrábali i plstené papuče, čo svedčí o úzkom prepojení so súkenníkmi. Remeselníci zaoberajúci sa výrobou súkna mali vynikajúce podmienky na prácu, čo dokumentuje existencia troch váľch, účasť na trhoch i mimo územia Slovenska a prerod remesla do továrenskej výroby v osemdesiatych rokoch 19. storočia. Kvalitným bielym hrubým halenovým súknom zásobovali pravnianski súkenníci aj slovenské obyvateľstvo až po Zbehy. Okrem halenového súkna sa vyrábali i hrubé koberce a deky z kravskej srsti určené pod konské sedlá. Našli sa i remeselníci, ktorí porušili etiku a neskúseným kupujúcim predali deky z kozej srsti, menej kvalitné a menej trvácne.

Po roku 1887, po zadovážení strojov z Anglicka, sa výroba orientovala i na jemné oblekové látky, najmä lodén. Garbiarstvo, kedysi druhé najsilnejšie remeselné odvetvie, zostávalo naďalej na úrovni individuálnej výroby. Palce spracovateľov koží boli od hladenia také široké ako lopatky, boli akýmsi živým atribútom tohto remesla.

Obce obklopujúce Nitrianske Pravno nezohrali v remeselnom živote Hornej Nitry významnejšiu úlohu. Vo Vyšehradnom sa v polovici 17. storočia spomína vývoz kvalitného súkna do Sedmohradska, ale mnoho správ z neskoršieho obdobia neexistuje.

Takmer v každej dedine pracoval krajčír, v Nitrianskom Pravne i vyšívačky.

Čisto ženským zamestnaním najmä v bývalých baníckych oblastiach bolo čipkárstvo. V Kremnici, Kremnických Baniach, Kunešove a blízkom okolí pracovalo koncom 19. storočia vyše 250 čipkárok. Ich tovar potom flagnári rozvážali po celej Európe a mal mnoho odberateľov. Kvalita bola príslovečná napriek tomu, že mnohé čipkárky paličkovali čipky za vyslovene primitívnych podmienok.

V Handlovej bol založený cech obuvníkov v roku 1674 a okrem bežných výrobkov vyrábali aj krpce. Artikuly krajčírskeho cechu prevzali Handlovčania v roku 1700 z Hlohovca, len ich znenie preložili zo slovenčiny do nemčiny. Je to neobvyklé, pretože zväčša v nemeckých obciach preberali artikuly v nemčine.

V Hauerlande takmer absentovali farbiari. Okrem význačného kremnického cechu bol len modrotlačiar v Kopernici, pravdepodobne si zadovážovali farbiarčinu i z Turca, najmä z Mošoviec a Rajca.

Textilné a odevné remeslá na Spiši

Okrem Košíc, ktoré boli v stredoveku najvýznamnejším strediskom remeselnej výroby, bol dôležitým centrom i Bardejov, ktorý mal v roku 1434 až 141 remeselníkov, z čoho 36 pracovalo v remeslách odievania a obúvania. Aj v Bardejove nastal v 15. storočí značný rozvoj textilnej výroby, najmä ľanového plátna.

Vyrábať plátno mal právo každý mešťan, nielen tkáč a tak sa roku 1424 výrobou zaoberalo okolo 200, a o tri roky neskôr 106 príslušníkov meštianskych rodín. Miestna stredoveká výroba plátna svojím rozsahom prerástla rámec remeselnej výroby, a spolu s Košicami mal Bardejov výhradné právo na bielenie plátna v celom Uhorsku.

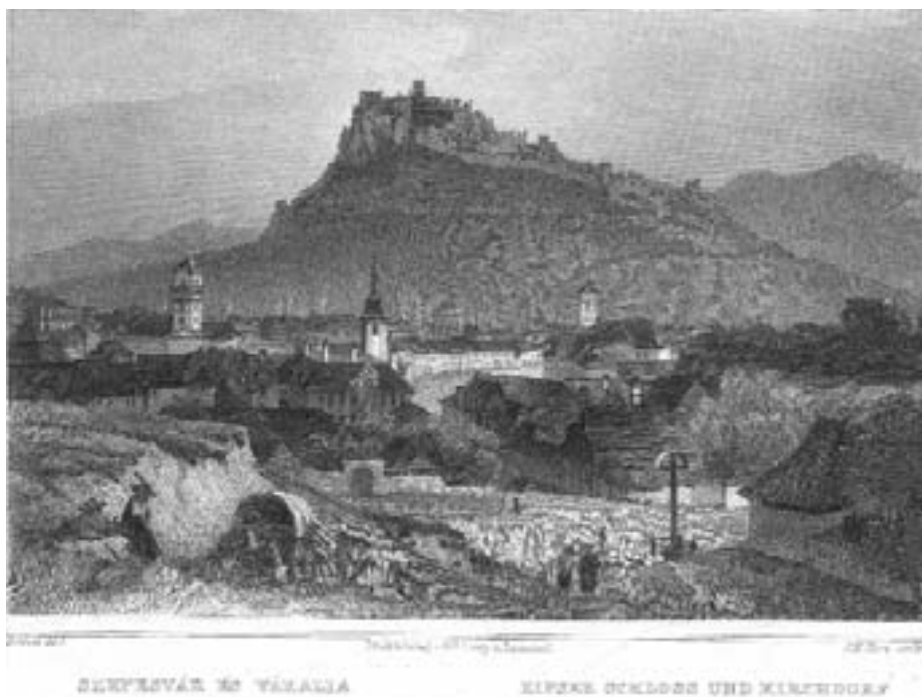
Čipkárka z Kremnice, okolo r. 1935

Košice boli mestom, kde sa v 17.–18. storočí postavenie Nemcov veľmi oslabilo, napriek tomu, že sem naďalej prichádzali mnohí remeselníci z Rakúska a Nemecka a získavali si tu aj meštianske práva. Napríklad v rokoch 1736 – 1790 bolo v Košiciach za mešťanov prijatých 66 Rakúšanov, 33 Bavorov, 14 Nemcov zo západu krajiny, 6 zo Saská a 6 z Brandenburska (Pruska). Nemci však boli aj medzi tými jednotlivcami, ktorí sem prišli z Čiech, Moravy, Haliče a Poľska.

V Košiciach bol v stredoveku rozšírený systém majstrovských kusov, napríklad krajčíri museli zhotoviť odev pre sedliaka k pluhu, pre kňaza k oltáru, pre rytiera do poľa, pre pannu do tanca, prípadne i pre mnícha a mešťana. K odevu museli dodať ešte dve deky pod sedlo na koňa a to všetko podľa panujúcej módy. I v Prešove mali zaujímavé podmienky pre zhotovenie majstrovského kusu. Kandidát na prijatie do cechu krajčírov musel zhotoviť oblek pre kňaza, všetko, čo patrilo na oltár (liturgické textílie), ušiť zvrchník pre preláta, pokrývku hlavy pre mnícha, prikrývadlo na koňa, deku pod sedlo, odev pre urasteného muža a odev pre šľachticu.

V stredovekom Kežmarku pracovalo 12 ševcov, 7 krajčírov, 5 kožušníkov, 5 tkáčov, 1 súkenník a 2 postrihovači. Cech súkenníkov vznikol v roku 1475, v blízkej Ľubici o päť rokov neskôr. I v Levoči bolo početné zastúpenie ševcov, krajčírov, kožušníkov (1517) a klobučníkov (1501). Z Podolinca sa zachoval najstarší cechový štatút na Slovensku. Je to cechová listina pre ševcov z roku 1415. Ešte v roku 1898 pracovalo v Podolinci 220 halenárov.

Levoča bola v 17. storočí významným strediskom remesla, pôsobilo v nej okolo 36 cechov, viacerí súkenníci a garbiari. V osemdesiatych rokoch 18. storočia boli v Levoči založené dve manufaktúry na výrobu plátna. Z cechovej dielne vynikajúceho tkáča Andreja Číža sa postupne vyvinula manufaktúra na výrobu damaškoviny, do ktorej vedel votkávať erby feudálnych rodov. Kvalitnými látkami si získal mnoho objednávok (aj priazeň cisára). V roku 1790 pracovali v podniku traja tkáčski majstri, štyria tovariši a učni a vyrábali damašek, polo-damašek, obyčajné plátno, jemnejšie textilné výrobky, obrusy, textílie s kvetinovým vzorom a závoje.

Veduta spišského hradu so Spišským Podhradím, prvá polovica 19. storočia

Ďalší podnik mal tkáč zo severných Čiech, Weps. Manufaktúra vyrábala kvalitnejšie plátno, kartún, mušelín, kanafas, barchet a piket. V roku 1828 bolo v Levoči 19 farbiarov a 18 súkenníkov. Pri likvidácii cechov v roku 1872 boli v Levoči tieto textilné a odevné cechy: farbiari (3 remeselníci), modrí a bieli

súkenníci, čižmári, obuvníci a krajčíri (12 remeselníkov). Mimo cechu boli 2 kožušníci a 1 klobučník.

Kežmarok, ktorý mal vyspelé remeslá s dominantným plátenníctvom, súkenníctvom, klobučníctvom a farbiarstvom vyrábajúcim najmä na trh, sa dostal do popredia najmä v 18. storočí. Veď len farbiarov bolo v meste okolo 20, ktorí zafarbili státisíce metrov plátna nielen zo Spiša, ale i z Haliče a Poľska. V roku 1818 tu pracovalo 24 farbiarov, v roku 1835 až 35 majstrov. V Kežmarku sa usadili aj majstri zo Sliezska, ktorí povzniesli tunajšiu súkennícku výrobu najmä výrobou jemného súkna. V roku 1828 tu pracovalo 22 súkenníkov.

Aj Ľubica bola mestom s rozvinutým súkenníctvom, v danom období mala okolo 150 majstrov. Ich stav sa podstatne znížil, pretože k roku 1828 bolo v Ľubici len 79 majstrov.

Spišské Podhradie malo v sedemdesiatych rokoch 18. storočia 234 remeselníkov, z toho najviac krajčírov, čižmárov, ševcov, kožušníkov a klobučníkov. V roku 1828 ich už bolo len 53.

Spišská Nová Ves koncom 19. storočia

Spišská Belá mala 250 majstrov, z nich tretinu tvorili ševci, bolo tu 41 kožušníkov, 22 krajčírov. Cech krajčírov sa zachoval od roku 1639 a trval 233 rokov. Za ten čas mal dovedna 205 majstrov. Cechové knihy krajčírov opisujú mená a funkcie členov, z roku 1712 sú tu zoznamy materiálov a mnohé strihy i záznamy o cudzích vandrujúcich tovarišoch. Ich patrónom bol sv. Ján Krstiteľ,

v zeleno-modrej zástave mali znak náprstku a nožnice. Kožušnícky cech existoval od roku 1639 do 1872, ich patrónom bol tiež sv. Ján Krstiteľ. Znak na zlato-purpurovej zástave bol hermelínový pás. Farbiari z Belej boli do roku 1818 v spoločnom cechu farbiarov v Levoči. Od roku 1818 do roku 1841 navštívilo tunajší farbiarsky cech 420 cudzích tovarišov z Uhorska, Rakúska a Nemecka. Patrónom farbiarov bol sv. Šimon, na modro-purpurovej zástave mali ako znak zlatú mandľu.

Spišské Vlchy so 140 majstrami boli centrom krajčírstva, ševcovstva a kožušníctva. V roku 1828 tu už bolo len 70 remeselníkov.

Spišská Nová Ves mala v roku 1773 314 majstrov, z čoho boli najpočetnejší ševci, ktorých bolo 36. Čižmárov bolo 30, kožušníkov 29, rovnako i krajčírov, do dvadsať súkenníkov a 12 tkáčov. V roku 1828 tu bolo 11 farbiarov, ale značne poklesol počet súkenníkov.

V Gelnici prevažovali remeslá spojené s baníctvom, ale nechýbali ani tu textilné a odevné remeslá. Celkovo bolo v roku 1780 až 118 remeselníkov. Údaje z roku 1828 označujú 35 ševcov, 20 krajčírov a 15 čižmárov, ktorí svoje produkty predávali najmä miestnemu baníckemu obyvateľstvu. V blízkom Mníšku boli v tom období 4 farbiari.

Nemecké cechové štatúty boli v Kežmarku, v Gelnici, vo Švedlári a v Smolníku. V Spišskej Novej Vsi bolo z 19 cechov založených do konca 18. storočia 17 nemeckých.

Výroba plátna na Spiši

Výroba plátna bola sústredená predovšetkým do severných stolíc vtedajšieho Slovenska. Najviac plátna sa vyrábalo na Spiši. V období sedemdesiatych rokov 18. storočia sa plátenníctvom, ako dôležitým zdrojom obživy zaoberali v týchto dedinách a mestečkách severného Spiša s prevažujúcim nemeckým obyvateľstvom: Holumnica, Lomnička, Chmeľnica, Huncovce, Mlynica, Podhorany, Bušovce, Toporec, Výborná a Veľká Lomnica. V Toporci plátno aj bielili, a v Chmeľnici sa vyrábala na predaj aj priadza, ktorú v iných dedinách tkali na plátno. Prirodzene, veľmi veľa plátna sa vyrábalo aj vo viacerých obciach so slovenským etnikom.

Na južnom Spiši boli za plátennícke centrá označované zväčša slovenské obce.

Výroba plátna na Slovensku v tomto období zo všetkých stránok zaostávala za plátenníctvom v Čechách a na Morave, ale najmä v Sliezske. Plátno zo Slovenska bolo užšie, hrubšie a podstatne horšie bielené. Tieto známe nedostatky sa za vlády Jozefa II. pokúšali odstrániť pozývaním najmä nemeckých odborníkov, ktorí mali úroveň výroby povzniesť a domácich výrobcov naučiť kvalitnejšiemu spôsobu výroby plátna.

Snovač z Podhorian, okolo r. 1935

Motiváciou takejto myšlienky boli výsledky hospodárenia komorných panstiev Podolíneč a Stará Ľubovňa v roku 1783. Vychádzajúc z vyhlásenia panovníka Jozefa II., že výrobu textilu v Uhorsku treba povzniesť najmä zlepšením výroby priadze, navrhovalo sa zadovážiť pre tieto panstvá kvalitné ľanové semeno zo Švédska a Talianska a kvalitných pradiarov a tkáčov z Anglicka a Švajčiarska.

Úspešnejší však bol návrh dvoch mešťanov zo Spišskej Soboty z roku 1785, v ktorom navrhovali pozvať na Spiš na tri roky dobrých tkáčov a štyroch pradiarov z okolia Rumburku v Čechách, ktorí by obyvateľstvo naučili lepšie pripravovať ľan, tkať a priať. So sebou mali priniesť i kvalitnejšie nástroje a ľanové semeno.

Spomínaní odborníci boli dvaja tkáči z Potšejna, jeden sa usadil v Levoči a druhý v Prešove, okrem toho sa tam usadili pradiari a hneď začali tkáčov zaškoľovať.

Najrozsiahlejšie školenie výrobcov plátna bolo na Spiši, pretože akciu plne podporovala stolica s osobným dohliadnutím podžupana. Do Levoče, kde sa usadil český tkáč Weps, mali jednotlivé dediny a mestá vyslať po štyri dievčatá, ktoré sa tu mali po štyri týždne učiť priať a tkať ľan, konope, bavlnu a vlnu. Po skúške a odchode do svojich dedín mali prenášať získané skúsenosti na ostatných tkáčov a pradiarov. Najprv však prichádzali do Levoče zhotovovatelia nových nástrojov a kolovrátkov, ktoré rozposlali po stolici.

Školenie mimolevočského obyvateľstva sa začalo na jeseň v roku 1787. Do druhej polovice roku 1789 sa Wepsovi, jeho manželke a jednému pradiarovi podarilo vyškoliť 274 dievčat zo 74 miest a dedín Spiša a do roku 1790 ešte ďalších 36. Vyše sto absolventov tohto školenia zdokonalilo v 29 dedinách 485 ľudí zo svojho okolia. Do roku 1790 zriadili na 19 miestach viac ako dvadsať miestností, ktoré obyvateľstvu slúžili na inštruktáž a na pradenie.

Akcia mala plnú podporu stoličných úradov, ktoré už v roku 1788 vydali obežník, aby richtári v každej dedine vyznačili dom, v ktorom sa má učiť kvalite pradenia a tkania.

Bielenie plátna v Podhoranoch, okolo r. 1935

Nástroje vyrobili príslušní remeselníci a mlynári. Zhotovovať a využívať sa mohli len také stavy, aké používal český majster Weps v Levoči. Iné sa nesmeli ani zhotovovať, preto mlynári mali ísť čím prv do Levoče si krosná pozrieť. Každý stolár, tesár, kolesár a mlynár mal zadarmo čo najskôr zhotoviť pre potreby tejto akcie po dve nové krosná, šesť kolovrátkov a dva lámače ľanu.

S platnosťou od zberu úrody v roku 1788 mohla sa zmotávať len priadza podľa mier určených na výrobu širokého plátna, aké sa používali v Sliezsku a v Čechách. Podľa vzoru motovidiel opečiatkovaných a rozposlaných stolicou si muselo každé hospodárstvo dať motovidlo zhotoviť. Užšie ako 16 cólové plátno sa už nesmelo vyrábať, každý kus plátna musel mať už 25 rífov .

Akcia skvalitňovania plátna nadobudla v tejto oblasti značné rozmery a mala veľký úspech so širokým dosahom. V susednom Šariši sa do akcie nezapojili

úradu stolice a vôbec žiadnej podpory sa nedostalo pradiarovi, ktorý mal školiť v Košiciach.

Na Spiši sa však v akcii pokračovalo po istej prestávke v roku 1792 a určili sa tieto zásady:

- namiesto šesťtýždňového školenia bude dvojmesačné a to pre dvoch zástupcov z každého mesta, mestečka a dediny ktoré neprešli školením;
- školenie bude prebiehať v čase od 15. októbra do 15. júna naraz pre 30 účastníkov;
- náklady znášajú vysielajúce obce;
- ženy sa budú školiť v pradení, muži v tkaní;
- školenie by malo trvať dva roky a z každého okresu by mali naň vyslať po troch mladých mužoch, ktorí sa potom osamostatnia ako tkáči, a budú ďalej zaškoľovať mládež vo svojom okolí;
- nástroje pre školiacich dodá Weps, ale uhradia si ich samé mestá;
- dievčatá, ktoré sa učia priasť, musia sa zúčastniť aj ďalšieho vyučovania pradenia;
- mestá a obce zriadia učebne;
- ustanoví sa inšpektor, ktorý bude sledovať ako sa pestuje ľan, ako sa pradie, motá a tká a ako sa dodržiavajú všetky ostatné nariadenia stolice. Inšpektor navštívi aspoň raz za štvrtrok každú obec, a bude sa starať o plynulosť príchodu ďalších účastníkov školenia;
- dievčatá budú počas školenia bývať v budove, kde školenie prebieha, prinesú si so sebou ľan a priadzu si ponechajú.

Podľa tohto systému sa malo vyškoliť 125 obcí, teda dve tretiny stolice. Dovtedy sa ich vyškolilo 61. Týkalo sa to najmä dedín s najintenzívnejšou výrobou plátna. Dokončiť sa síce malo o dva roky, ale skončilo sa v lete roku 1795.

Celé školenie sa hodnotilo ako úspešná akcia. V dedinách, kde bolo školenie skôr, sa nové metódy rýchlo ujali. Obyvatelia sa naučili vyrábať aj vlnenú priadzu, z ktorej si mohli zhotovovať kvalitnejšie odevy. Prostredníctvom 600–700 dievčat, ktoré prešli školením v Levoči a ich povinnosťou bolo ďalej učiť vo svojom okolí, sa s umením vyrábať priadzu a plátno kvalitným spôsobom zoznámila prevažná časť obyvateľov Spiša. Zavedením jednotných mier na motanie priadze a výrobu plátna sa nepochybne zvýšila ich trhová hodnota, a urýchlil sa proces manipulovania s výrobkami.

K výbornej kvalite spišského plátna ešte bol potrebný nový spôsob bielenia. Na tento nedostatok poukazovali odborníci a žiadali budovať chemické bielidlo, aké už dávnejšie existovalo vo vyspelých sliezskych, saských, českých a moravských plátenníckych oblastiach. Po vzore týchto (ale najmä Harrachovej manufaktúry v Janoviciach) vybudoval Andrej Číž v Levoči bielidlo. Vznik prvého chemického bielidla bol podnetom pre založenie ďalších. Neskôr mali vynikajúcu povest' bielidlá v Holumnici, Lomničke, Gerlachove, v Ružbachoch, v Batizovciach i ďalšie. V roku 1823 vzniklo veľké komerčné bielidlo v Bardejove.

Tým, že sa bielenie plátna oddelilo od jeho výroby, dávali ho domácki výrobcovia na ďalšie spracovanie, aby získalo vyššiu tržnú cenu.

Vďaka zmenám, ktoré sa uskutočnili vo výrobe plátna koncom 18. a začiatkom 19. storočia, sa jeho výroba veľmi povzniesla a rozšírila. Rodák z Kežmarku Martin Schwantner, mimoriadny znalec hospodárskych pomerov Uhorska a Slovenska, odhadoval celkové množstvo plátna vyrobeného v tom čase u nás na 16 miliónov rífov, z čoho sa len na Spiši vyrobilo 6 miliónov.

Podstatná časť tohto plátna sa dostávala na trh a predávala sa nielen do iných oblastí celého Uhorska, ale aj do zahraničia. Predaj sprostredkúvali domáci podomoví obchodníci a balkánski kupci z juhu Uhorska i z Prešova, Rožňavy, Lučenca a iných miest, a v mnohých mestách sa plátno kupovalo na jarmokoch a trhoch. Kežmarčan Schwantner o tom napísal: „Škoda, že tento usilovný, no pasívny ľud čo sa týka obchodu, dostáva za svoju krvavú námahu len polovičnú odmenu. Ako sťahovavé vtáky ho okolo Turíc navštevujú podnikaví Gréci, Cincari a Srbi zo vzdialenejších oblastí, prechádzajúc dediny a mestečká Spišskej stolice, netrpezlivo číhajú na často ešte nie hotový tovar, ktorý si zabezpečili u výrobcov žijúcich v biede tým, že im zaň vyplatili isté zálohy. Lacno kúpený ho odvádzajú do vnútrozemia a draho predávajú majú z toho veľký zisk.“ Koncom 18. storočia Gréci z Budína, Pešti, Szentendre, Szikszó, Nového Sadu, Novej Gradišky a Zemunu nakúpili na trhu len v Kežmarku viac tisíc rífov plátna naraz.

Plátno kupovali od výrobcov aj farbiari z niektorých miest. Vo veľkom to dokázali len kežmarskí a rožňavskí farbiari. V Rožňave bolo v druhom desaťročí 19. storočia 7 veľmi bohatých farbiarov a modrotlačiarov, ktorí ročne zafarbili, potlačili, vymangľovali a vyleštili celé tisíce kusov plátna, ktoré potom predávali najmä v Debrecíne. V Kežmarku bolo v tom čase až 24 farbiarov a dodávali na debrecínske a peštianske jarmoky 200 až 300 tisíc rífov plátna ročne.

Na Spiši sa v štyridsiatych rokoch 19. storočia ako skupovači a organizátori celej výroby neexponovali natoľko balkánski obchodníci z juhu Uhorska, pretože proti nim veľmi ostro zakročovala Viedeň, ktorá to pokladala za neprípustné vyvážanie financií z ríše. Do popredia sa dostali obchodníci z Prešova, medzi ktorými boli aj potomkovia balkánskeho pôvodu, ktorí si tam cez 18. storočie vytvorili obchodnícku kolóniu.

Aktívnejší už boli aj majitelia veľkých bielidiel z Gerlachova, Lomničky, Holumnice, Batizoviec a Ružbách, ktorí vykupovali plátno od domáckych výrobcov, ďalej ho spracúvali a sami predávali. Celkovo sa však plátennícka výroba na Spiši dostávala do určitej krízy narastajúcou konkurenciou továrenských, najmä bavlnených tkanín. Ďalším faktorom bolo aj to, že zo spišských polí začali ľan vytláčať zemiaky. Domácke plátenníctvo definitívne ustúpilo továrenskému až v polovici 20. storočia, dokedy pestovanie ľanu bolo dôležitým odvetvím roľníkeho hospodárstva.

Výrobou súkna sa na Spiši koncom roku 1890 zaoberalo 79 remeselníkov, ale o dvadsať rokov neskôr ich už bolo len 49. V roku 1930 napríklad v Kežmarku pracovalo 54 zamestnancov už len v 4 dielňach. Pravdepodobne sa tu vyrábali také tovary, ktorým nekonkurovali strojové výrobky.

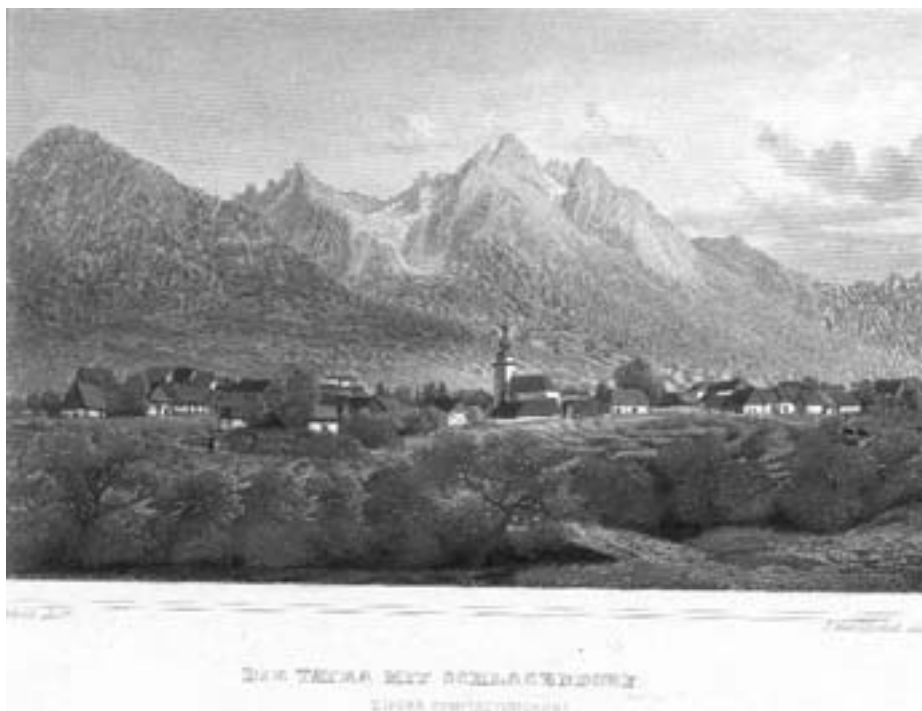
Levoča s trhom pred radnicou, začiatok 20. storočia

Spišské farbiarstvo a modrotlač

Farbiarske a modrotlačiarске dielne boli rozšírené najmä v oblasti výroby plátna. Prvý záznam, ktorým farbiari na Slovensku vchádzajú do dejín, je z roku 1608. Je to zápis v cechovej knihe šestnástich spišských miest v Levoči o zriadení najstaršieho cechu farbiarov zásluhou majstra Tobiáša Netschera z Levoče.

Prvá zmienka o modrotlačí z nášho územia pochádza z roku 1798 takisto z cechovej knihy farbiarov v Levoči, kde sa uvádza, že prvým tlačiarom a farbiarom studenou kypou bol Samuel Kraus.

Potláčané látky začali už v stredoveku nahrádzať nákladné tkaniny, najmä brokát a drahé výšivky. V dejinách tlače látok rozoznávame dva druhy tlače: pozitívnu, keď sa vzor tlačí tmavými farbami na svetlý podklad a negatívnu, keď je podklad tmavší ako vzor. Modrotlač je spôsob výroby negatívnej, nazývanej aj rezervážna tlač, podľa tlačenia rezervami, t.j. drevenými a kombinovanými formami. Holanďania na svojich obchodných cestách spoznali nový druh potláčania látok za studena s použitím modrého indiga, odkiaľ sa koncom 17. storočia dostala do nemeckých miest. Nový spôsob tlače doviezol z Holandska do Nemecka až roku 1690 Juraj Neuhofer svojmu bratovi do Augsburgu. V roku 1771 vyšla v Karlsruhe už aj knižička o tom, ako sa naučiť túto techniku, ktorú dovtedy držali mnohí farbiari ešte v tajnosti. Bol to návod pre „nový spôsob farbenia bavlnených látok popri saskom spôsobe krásnofarbiarstva na plátno, hodváb, vlnu a kožu“.

Pohľad na Tatry od Slavkova, prvá polovica 19. storočia

Dôkazom stykov spišských farbiarov s Nemeckom sú zápisy v levočskej cechovej knihe farbiarov s uvedením zástupcov tovarišov, ktorí sa zúčastňovali na zasadnutiach pri vyhlasovaní učňov za tovarišov. Z miest pôvodu tovarišov na vandrovke (Augsburg, Lipsko) možno súdiť nielen na obojstranné kontakty, ale najmä na dovoz nového holandského spôsobu pri farbení a tlači studenou kypou. V levočskej cechovej knihe sa uvádzajú aj tovariši z Augsburgu, napr. v roku 1676 Ohan Paul, neskôr mnohí z Pruska, Rakúska, Bavorska, Brandenburgu, Rawensburgu a Štrasburgu..

Samuel Weber v dejinách mesta Belá opisuje okrem života tovarišov podľa cechových zásad aj ich odev. Farbiarski tovariši sa dali ľahko identifikovať podľa dlhých modrých kabátov, k nim mali vysoké čierne klobúky a na chrbte tanistru.

Do začiatku 19. storočia sa modrotlačové látky používajú v mestskom prostredí a sú veľkou módou. Postupne ich vytláčajú továrenské textilie a od 2. polovice 19. storočia modrotlač vyrábajú mnohí farbiari v mestečkách a dedinách najmä pre vidiecke obyvateľstvo. V tomto období modrotlač prežíva svoj rozkvet, a len v samotnom Spiši je okolo 70 modrotlačiarских dielní.

V mnohých rodinách bolo remeslo dedičné, aby si uchovávali tajomstvá výroby umelého farbiva, ktoré nahradilo pravé bengálske indigo. V Kežmarku a v Levoči sa predávalo lacnejšie umelé indigo, tzv. artificil, ktoré sa získavalo

ako vedľajší produkt pri výrobe metylovej zelene a anilínovej farby. Mestský lekárnik v Kežmarku Michal Pfeiffer (1721–1809), známy tiež ako chemik, robil zdarné pokusy s roztokom indiga, ktoré získaval z urzetu a predával ho potom farbiarom na Spiši. Ako uvádza Johann Liptak, ešte v prvej polovici 20. storočia sa v Kežmarku lúke, kde Pfeiffer zaviedol pestovanie urzetu, hovorilo indigová.

Ako sa uvádza v levočskej cechovej knihe, bolo v rokoch 1608 – 1866 v nemeckých obciach Spiša 73 farbiarskych dielní, z toho najviac v Levoči (56), v Spišskej Novej Vsi bolo 22, v Spišskom Podhradí 11, v Spišskej Sobote 15, v Spišskej Belej 11, v Ľubici 7, v Podolínci 2, vo Veľkej 3, v Gelnici 4. Dôležité centrum farbiarstva, Kežmarok, prijal v rokoch 1712–1737 viac ako 35 farbiarskych majstrov. V roku 1882 a 1930 vymierajú v Kežmarku poslední modrotlačiariski majstri – známy Stenczel, ktorému patril kežmarský dom, tzv. Blaufärberhäuschen a Gustáv Emmeritz, ktorý začal pracovať vo Vrbove.

Vo Veľkej bola dielňa Ernsta Tromplera a známej rodiny Szolka. Dom s dielňou patril rodine Szolkovcov 5 generácií. Pracovali najmä so svetlomodrou farbou z pravého bengálskeho indiga. Gustáv Szolko si rezal sám aj formy. Dielne vo Veľkej patrili k najlepším na Spiši.

V Spišskej Sobote mal dielňu Ladislav Fabiani, ktorý ju v roku 1890 kúpil od farbiara Karola Kehrlinga. Fabianiho dielňa bola zničená v období druhej svetovej vojny.

V Poprade mal dielňu Alexander Kupferschmidt, ktorý v roku 1931 zomrel. V blízkych Matejovciach pôsobili Blasyovci, zámožná a veľmi známa spišská rodina. Farbiar David Blasy (1776–1841) mal zaťa Emericha Nendtwicha, ktorého otec bol farbiar Samuel Nendtwich a matka Zuzana rodená Stenczlová, z preslávanej kežmarskej farbiarskej rodiny.

V Spišskej Belej mal činnú dielňu J. Simonis a rodina Langová, ktorej predka spomína zápis o prepustení učňov z roku 1850 ako Paula Langa „aus Thal Lomnitz“, ktorý sa vyučil u Paula Emeritzho vo Vrbove.

V Spišskom Podhradí v 19. storočí pôsobili dielne Kollera a Alta. V Podolínci a v Hniezdnom mali veľké farbiarske dielne rodiny Bojarských, Dlugolinských a Montškovcov. V Levoči zomrel posledný farbiar Ľudovít Lomnitzer v roku 1909. V Gelnici v roku 1777 pôsobil majster Matyáš Breuer.

Zo zápisov z levočského cechu, zo sťažností majstrov vyplýva, že za učňov prekízlí aj takí, ktorí nevedeli po nemecky. Keď priženením a prevzatím dielní začína prúdenie nových slovenských síl do radov farbiarov prevažne nemeckej národnosti, môžeme hovoriť i o zľudovení modrotlače a modrotlačiarkeho remesla na Slovensku.

Modrotlačiarke remeslo sa dedilo z otca na syna so všetkými farbiarskymi a inými výrobnými tajomstvami. Modrotlačiarke rodiny veľmi rýchlo splývali s domácim slovenským živlom vtedy, keď modrotlač prenikla a udomácnila sa v ľudovom odevu. Farbiari svojím zamestnaním ostali závislí od ľudu, a preto sa aj čiastočne poslovenčovali. Prenikanie modrotlače do ľudového odevu a poslovenčovanie mnohých farbiarov sa časovo kryje.

Veľká väčšina z tých modrotlačiarских dielní, ktoré pretrvali do štyridsiatych rokov 20. storočia zanikla z dôvodov odsunu nemeckých farbiarov v rokoch 1945 – 46.

Továreň Karola Weina v Kežmarku

Odev karpatských Nemcov

Pramenný a ikonografický materiál k odevnej kultúre karpatských Nemcov

Pramene k odievaniu z obdobia 13. – 15. storočia tvoria najmä pamiatky výtvarného umenia sakrálneho charakteru, ako sú nástenné a tabuľové maľby, plastiky, iluminované knižné rukopisy, kroniky a kalendáre. Veľmi hodnotné sú aj písomné pramene zachované v archívoch, teda testamenty, zápisy zo súdnych sporov obchodníkov, remeselníkov, mešťanov a šľachty a cechové knihy.

Z najstaršieho mestského bratislavského protokolu (Protocollum Actionale ab anno 1400) sa dozvedáme o nemeckých veľkoobchodníkoch s látkami, ktorí boli v úzkom spojení s obchodníkmi v Kolíne nad Rýnom.

V tých istých bratislavských protokoloch z konca 16. storočia sa spomínajú druhy súkien zvaných jolč, dovážané do krajiny z Ulmu v sudoch, ale už v 15. storočí sa reguloval dovoz súkenných a plátenných látok z Čiech a Moravy podľa kvality odstupňovaný do viacerých tried. V tomto storočí a v starých daňových knihách mesta Bratislavy a v tridsiatkových registroch stretávame so súpismi dovážaných a vyvážaných látok a priadzí mnohých druhov a rozličných mien, určených pre vznešené i chudobné vrstvy.

Aj v ďalších storočiach poskytuje výskumnú bázu ikonografický a archívny materiál, ale postupne pribúdajú aj cestopisné správy o živote a zvykoch, mravoch a zamestnaniach, i o ďalších oblastiach materiálnej kultúry obyvateľov územia Slovenska.

Charakter odevu si všímajú i krojové albumy, ktoré od 16. storočia začali Európu postupne oboznamovať s odevnými formami jednotlivých národov. Najstarší krojový album, ktorý vyšiel v Paríži v roku 1562, sa stal základným materiálom a vzorom pre sériu ďalších albumov vychádzajúcich počas celého 16. storočia. Krojové albumy majú síce vysokú dokumentárnu hodnotu, ale pre štúdium ľudového odevu na území Slovenska nemajú tieto súbory rytín zo 16. a 17. storočia priamy význam, nakoľko sa jedná takmer výlučne o zobrazenie odevu šľachty a mešťanstva západnej Európy.

V roku 1600 vydal Wilhelm Schäffer (Dillich), neskôr dvorný geografus saského kurfirsta, knihu pod titulom *Ungarische Chronik*, v ktorej podal krátky opis odevu obyvateľov Uhorska. Do tejto práce zaradil i niektoré rytiny neznámeho majstra, z ktorých sa sedliak v halene objavil v roku 1638 na rytine Bratislavy.

V roku 1686 vo Viedni vydal vrchný inžinier z Raabu Anton Ernest Burkhard von Birkenstein knihu *Ertz Herzogliche Handgriffe*. Obsahuje rytiny hradov, na ktorých sú rozličné postavy viacerých stavov a žánrové obrázky. Tu sú z hľadiska štúdia problematiky odevu dôležité najmä odevné prvky vojakov a sedliakov a módný odev mešťanstva a šľachty.

Z viacerých dôvodov sú pre výskum odevu a zamestnania zaujímavé rytiny J. Bubenku v *Orbis pictus* J. A. Komenského, ktorý vyšiel v Levoči v roku 1685. V Levoči vyšla tiež kniha bez opisov, ale s viacerými obrazovými dokumentmi Johanna Webera Janus bifrons v roku 1662.

K prvým porovnávacím materiálom pravdepodobne patrí rytina prisúdená E. Brownovi, so znázornením člnka – monoxylu – s piatimi figúrami, predstaviteľmi národností v Uhorsku – Slovák, Germán, Poliak, Chorvát, Uhor. Anglický lekár Edward Brown spracoval materiál zo svojich ciest po Uhorsku, Rumunsku a Balkáne. Z hľadiska odievania sú zaujímavé i ďalšie rytiny, a to baníkov pri práci z Banskej Štiavnice. Brownove rytiny sa neskôr objavili aj v mnohých prácach iných autorov.

Významným prínosom, i keď doposiaľ nie plne využitým, je rozsiahle dielo Mateja Bela. Tento vynikajúci polyhistor v rámci svojho projektu veľkého komplexného vlastivedného výskumu a syntézy Uhorska, podnikol v roku 1716 prvé výskumné cesty po krajine a do konca štyridsiatych rokov ich uskutočnil ešte niekoľko.

V roku 1723 uverejnil M. Bel v Norimberku projekt *Hungariae antiquae et novae podromus* – Posol starého a nového Uhorska. Časť nové Uhorsko mala obsahovať popisy (notitia) jednotlivých stolíc v Uhorsku. V rámci knihy Príroda boli z hľadiska problematiky odievania zaujímavé dva plánované dodatky: 1. O uhorskom odeve a 2. O národoch Uhorska a ich mravoch.

Roztratené fakty o jednotlivých etnikách (medzi nimi i o Nemcoch) sú obsiahnuté vo všetkých 13 statiach. M. Bel v nich porovnáva a vyhľadáva etnické špecifiká, napríklad pri charakteristike dedín, ľudovej architektúry, pastierstva, chovu dobytky a pod.

V rukopisnej pozostalosti M. Bela sa zachovalo pojednanie z dvoch dodatkov pod názvom O odievaní a mravoch Uhrov. I keď je väčšia časť venovaná odievaniu Maďarov, predsa tu nachádzame hodnotné údaje aj o odeve ostatných etník. Bel charakterizuje odev podľa jednotlivých spoločenských vrstiev – šľachtický, vojenský, úradnícky, meštiansko-remeselnícky, roľnícky, pričom najmä pri opise posledného uvádza rozdiely v odeve Slovienek a Nemiek.

Belovi boli pri spracúvaní údajov k notíciám Dvorskou uhorskou kanceláriou určení spolupracovníci, najmä vynikajúci kartograf Samuel Mikovíni, tiež rektor evanjelickej školy v Kežmarku Georg Bohuš, ktorý uverejnil ako model pre notície históriu Spiša. Spolupracoval aj J. Matolay, ktorý spracoval notície Bratislavskej stolice.

V notíciách venuje Bel systematickú pozornosť etnickým pomerom v Uhorsku, postupujúc podľa zaužívanej dôležitosti daného etnika: Maďari, Nemci, Slováci a ďalší.

Matej Bel väčšinu Nemcov žijúcich v slovenských stoliciach považuje za saských kolonistov a ich príchod datuje už do 8.–9. storočia a 11.–12. storočia (čo sa neskôr odrazilo v istej časti nemeckej historiografie spolu s názorom o prvých nemeckých osadníkoch na území Spiša).

O turčianskych, hornonitrianskych a šarišských Nemcoch, vychádzajúc z ich nárečia odlišného od nárečia spišských Nemcov, sa domnieval, že sú zbytkami po starých Gótoch, Gepidoch a Markomanoch.

Matej Bel už v tomto období okrem jazyka ako hlavného diferenčného znaku národov, považoval za takéto znaky aj charakter a mravy, zvyky a spôsob života i odev jednotlivých etník žijúcich v Uhorsku. Bel venoval značnú pozornosť asimilačným procesom v mestách a v obciach so zmiešaným slovensko-nemeckým obyvateľstvom, napríklad na obciach a mestách Pukanec, Krupina, Šamorín a Čataj.

Z hľadiska remesiel súvisiacich so spracúvaním materiálu k zhotoveniu odevu, sú dôležité údaje o úrovni remeselnej a domácej výroby v jednotlivých obciach a mestách obývaných nemeckým etnikom. Bel vyzdvihuje napríklad spracovateľov kože a z nich najmä garbiarov v Nitrianskom Pravne, ktorí zhotovujú plášte vysokej kvality. Kremničanov chváli za to, ako tkajú stužky pre široké okolie na predaj a uvádza, že tejto práci sa venujú rovnako muži ako ženy. Iba voči turčianskym Nemcom má Bel výhrady. Hovorí o nich, že sú ľarbaví, nepríjemní, zriedka sa naučia po slovensky a často sa usilujú podvádzať svojich spolukrajanov Slovákov.

Popri charakteristike jednotlivých oblastí života obyvateľov Uhorska M. Bel vyslovuje teórie o nemeckej kolonizácii podložené konkrétnym materiálom, povedľa nepodložených teórií o kolonizovaní Turca nemeckým etnikom.

V diele *De re rustica* zdôrazňuje, že odev dedinčanov sa odlišuje podľa jednotlivých národov, a upozorňuje na odev ako výraz stavovskej diferenciácie: šľachta, mešťania, roľníci. Sleduje aj vplyv spolužitia národov na rôzne javy materiálnej kultúry, medziiným i na odev. Ako príklad uvádza odev vinohradníkov v Pezinku a Svätom Jure, kde si Nemky všetko zariaďujú podľa nemeckých zvykov, ale odev sa už mieša s uhorským a aj slovenčina výrazne preniká do nemeckých domácností. Žiaľ, odev a ďalšie rozdiely bližšie nešpecifikuje.

Ďalším prínosom pre výskum dejín odevu Nemcov na Slovensku, najmä v oblasti Gemera, je dielo Ladislava Bartholomeidesa *Memorabilia a Notitia com. Gömöriensis* z roku 1799, ktoré obohatil o ikonografický materiál – vlastnou rytinou mapy Gemera so siedmymi postavami obyvateľov, s charakteristickou odlišnosťou atribútov zamestnania v odeve i v pracovných nástrojoch. L. Bartholomeides spracoval množstvo údajov z archívov a doplnil ich materiálom získaným vlastným pozorovaním. Monografia Gemera je i dnes z hľadiska dejín etnografie veľmi významná.

Pre dejiny odevu v Uhorsku má veľký význam práca francúzskeho prírodovedca a lekára Balthasara Haqueta, ktorý v šesťdesiatych rokoch 18. storočia a opätovne v deväťdesiatych rokoch precestoval Uhorsko, pričom sa zdržiaval najmä v Tatrách. Jeho dielo bolo dôležité i pre rozvoj turistiky v Tatrách, návšteva ktorých ho očarila.

Popisy B. Haqueta a jeho kresby odevu z baníckej oblasti okolia Banskej Štiavnice sú doposiaľ nezvestné. Ako porovnávací materiál v rámci komplexu odevu Nemcov v Uhorsku, ale aj vzhľadom k tomu, že sa od 15. storočia

v Sedmohradsku usadzovali i spišskí Nemci, má pre nás význam jeho opis odevu sedmohradských Sasov.

Nemecká cestopisná spisba, ktorá bola v 17. storočí už rozvinutá, sa v rámci Uhorska orientovala aj na nemecké obyvateľstvo. Spiš, bohatý hospodársky i kultúrne, bol v centre záujmu viacerých cestovateľov. Martin Zeiller vo svojom diele *Beschreibung des kgr. Ungarn* popisuje uhorský odev, resp. odev mešťanov a roľníkov v Uhorsku. Zeiller píše o odevoch zdobených drahými kožušinami, o zavíť ženských hláv ako aj o obradových kožuchoch roľníkov. Pri opisoch odevu v Levoči a v Spišskej Belej však možno pozorovať určité rozpornosti. Na jednej strane uvádza slávnostný odev členov mestskej rady ako nemecký (teutschen), na strane druhej ho pomenúva ako rímsky (römisch). Konkrétne uvádza, že mestskí úradníci idúc na zasadnutie mestskej rady sú odetí v nemeckých kabátoch (Mantel) cez uhorské saká (Röcken), neskôr uvádza rímske kabáty (Mantel).

Významný spišský polyhistor, rektor kežmarského gymnázia David Fröhlich uvádza, že spišskí Nemci v danom období (40. roky 17. storočia) už prestávali nosiť nemecký odev, najmä obyvatelia väčších miest, ako sú Bardejov a Levoča. Fröhlich sa zmieňuje o farebnosti smútočného odevu.

K počiatkom porovnávacieho štúdia odevu nemeckého a slovenského obyvateľstva na Spiši prispel významnou mierou Samuel Augustini ab Hortis v práci *Topografische Beschreibung* v roku 1782. Tento ev. a v. kňaz, vnuk známeho spišského lekára a filozofa, porovnáva odev Nemcov, Uhrov a odevné súčiastky ženského odevu roľníckej (slovenskej?) vrstvy.

Veľká pozornosť bola už od 16. storočia venovaná Spišskej župe. V počiatkovom období kultúrne dejiny mapovali kroniky rozmanitého zamerania. Systematický vlastivedný popis Spiša i so zmienkami k odevnej kultúre vypracoval Georg Bohuš v rámci svojej spolupráce na Podrome M. Bela. Georg Bohuš sa venoval i genealógii a v rukopise zanechal dejiny Kežmarku.

Z prác o Spiši, i keď najmä štatistického charakteru, si zasluhuje pozornosť dielo *Statistik des Königreichs Ungarn* z roku 1798, od kežmarského rodáka Martina Schwartnera, ktorý v stati o remeslách a manufaktúrach otvára i otázku asimilácie gemerských Nemcov.

Jakub Melzer sa radí k polyhistorom, ktorí už poznatky pri skúmaní problematiky z dejín ľudu a jeho kultúry využil ako etnografický materiál. Autor okrem bežných údajov o spišských Sasoch venuje dôkladnú pozornosť ich zamestnaniu, odevu, interiéru a zvykom. Jakub Melzer polemizuje s M. Belom o povahových črtách spišských Nemcov v porovnaní so Slovákmi.

Melzer, ako mnohí autori pred ním a po ňom, v úvode o pôvode Nemcov na Spiši zastáva názor, že sa tu usadili dávno pred 12. storočím. Jeho štúdiá *Sitten und Gebräuche* sa nezaobera nielen zvykoslovím, ale i obyčajmi spojenými so stravovaním, bývaním a odievaním. Niektoré Melzerove teórie o mravoch národa a jeho charakteristických znakoch súvisiacich s pôvodom sú výsledkom zložitých národnostných pomerov vo vtedajšom Uhorsku. Etnická rôznorodosť obyvateľstva podnietila v diele J. Melzera i v dielach viacerých súdobých autorov

na zaujatie stanoviska aj k otázke pôvodu, či autochtónnosti toho-ktorého etnika, pričom sa opierali práve o etnografický materiál. V tomto zmysle nachádzame mnohé údaje i v ďalších cestopisoch z obdobia 19. storočia.

V roku 1834 vychádza príručka pre cestovateľov v Rakúsko-Uhorsku od J. A. Grossa a od štyridsiatych rokov až po koniec 19. storočia vzniklo mnoho cestopisných čŕt a samostatných prác s početnými a vecnými údajmi o hmotnej kultúre obyvateľov Slovenska, a v rámci nej o odevu.

Ešte v prvej tretine 19. storočia vychádza bez udania autorstva album *Vaterländische vollständige Sammlung der Merkwüdingsten National – Kostüm des Kgr. Ungarn*. V roku 1819–1820 vystupuje z anonymity jeho autor Josef Heinbucher-Bikessy a s ním autor textu Ján Čaplovič. Album so svojimi vyše 70 rytinami, z ktorých okolo 20 obrazov je zo Slovenska, poskytuje cenný ikonografický materiál.

Prvé známky Čaplovičovho záujmu o systematický zber etnografických údajov pre ďalšie plánované práce sú zreteľné z jeho výziev v časopisoch *Pressburger Zeitung* z roku 1816 a *Vaterländische Blätter* z toho istého roku.

V roku 1829 vychádza v Pešti Čaplovičove *Gemälde in Ungarn*, syntetizujúce dielo, veľmi prínosné pre etnografiu, ako i autorove opisy a porovnania maďarského, slovenského a nemeckého odevu.

Z hľadiska ikonografických prameňov je objavným album Johna Pageta, anglického lekára a cestovateľa, ktorý s kresličom G. E. Heringom podnikol v rokoch 1835 – 36 cestu po Uhorsku a Sedmohradsku. V diele *Hungary and Transylvania* sa nachádza viacero litografií zo Slovenska. Sú to litografie Pät spišských stavov a Spišské dievča.

Albrecht v. Sydow v diele *Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden nach den Central Karpathen* pomerne podrobne opisuje spišský odev a poukazuje na rozdiely v odievaní národností v niektorých spišských mestách. Všíma si aj exteriérové úpravy obydľí, pričom vyzdvihuje dekoratívnosť, čistotu a účelnosť vidieckych sídiel osídlených nemeckým obyvateľstvom.

Hodnotné údaje o spôsobe života spišského obyvateľstva sa nachádzajú aj v diele W. Richtera, nemeckého publicistu, *Wanderung in Ungarn und unter seinen Bewohnern*, ktoré vyšlo v roku 1844 v Berlíne.

Výsledkom dlhodobého pozorovania spôsobu života obyvateľov Spiša je dielo Emericha (Erasma) *Schwaba Land und Leute in Ungarn*, ktoré vyšlo v roku 1863 v Lipsku. Ako člen rakúsko-uhorskej Geografickej spoločnosti vykonával vlastivedné výskumy, v ktorých už dominovali etnografické otázky. Takto postupoval aj pri opise Medzeva z polovice 19. storočia. E. Schwab pochádzal zo Štajerska, pôsobil v Košiciach a v Kežmarku ako gymnaziálny učiteľ. Spomínané opisy uvedieme na inom mieste v ďalších textoch.

Búrlivý rozvoj vlastivedných disciplín, štatistiky, topografie a geografie vyústil do vydávania publikácií slovníkového charakteru. Medzi najvýznamnejšie patrí známy *Geographisch Historisches un Produkten Lexikon von Ungarn* od Mateja Korabinského z roku 1786. Štruktúra charakteru slovníkov sa odrazila

i v ďalších prácach, napr. A. Vályia a K. J. Romyho, obohatených o niektoré údaje etnografického charakteru z jednotlivých komitétov.

Jedným z najagilnejších organizátorov vlastivedného výskumu v Uhorsku bol Samuel Bredetzky. Vo svojom úvode k *Beiträge zur Topographie* v roku 1803 napísal: „Uhorsko je zhromaždištom heterogénnych národov, ktoré sú vzdelaním a záujmami úplne nepodobné, rečou, náboženstvom a zvykmi natoľko odlišné, že jedinému spisovateľovi je ozaj ťažko podať o nich nestranný obraz.“

S takýmto zameraním vychádzajú od konca 18. storočia aj viaceré periodiká, v ktorých nachádzame materiál vzťahujúci sa k štúdiu viacerých zložiek materiálnej kultúry, a v ktorých sa postupne začalo so systematickým výskumom príslušníkov všetkých etník žijúcich na území Slovenska.

Boli to najmä *Windischov Ungrische magazin*, ktorý vychádzal v rokoch 1781–87, ďalej *Zeitschrift von und für Ungarn* z rokov 1802–1806, *Andrého Hesperus, ein Nationalblatt für Gebildete Leser* vychádzajúci v rokoch 1809–1832 a *Hormayrov Archiv für Geographie und Historie* z obdobia rokov 1810–1830. V týchto periodikách publikovali viacerí organizátori vlastivedného výskumu, a svojimi rytinami prispievali mnohí kresliari, maliari a grafici a objavujú sa i etnografické príspevky.

Jedným z prispievateľov bol i spomínaný Jakub Melzer, ktorého historické stanovisko, podľa ktorého etnografický materiál má slúžiť na objasnenie určitých otázok z dejín a kultúry ľudu, ovplyvnilo viacerých vlastivedných pracovníkov.

V časopise *Hesperus* publikoval na pokračovanie cennú prácu *Slowaken in Ungarn* Ján Čaplovič, ktorou sa zúčastnil na súťaži vypísanej vydavateľom časopisu *Hesperus*. Táto jeho práca, Slováci v Uhorsku, bola v súťaži odmenená, rovnako i monografia Nitrianskej župy od Alojza Medňanského.

Brniansky rodák Karol Christian André sa spočiatku inšpiroval stanoviskom, ktoré prezentoval vo svojich prácach Andrej Školka k podrobnému skúmaniu jednej obce a nie väčšieho regiónu. No už v roku 1817 v úvodnej štúdii k Medňanského monografii Nitrianskej župy prichádza s požiadavkou opisu väčších oblastí. Podľa takto pripravenej štruktúry postupoval aj Medňanský. V monografii Nitrianskej župy, ktorá vychádzala v 21 pokračovaniach, je mnoho cenného materiálu týkajúceho sa odievania. Prínosná je i práca *Freiheitsbrief der deutsche Ansiedler in der Zips. Taschenbuch für vaterlandische Geschichte* z roku 1827, v ktorej A. Medňanský uviedol mnoho faktografických údajov zo Spiša.

V *Hesperuse* v roku 1815 Christian A. Zipser spracoval mnohé etnografické reálie zozbierané v Turčianskej župe, kde je samostatne venovaná pozornosť odevu, spracovaniu textilných vlákien a zamestnaniam, najmä olejkárstvu a chovu dobytky.

V druhej polovici 19. storočia, s rozvojom nových reprodukčných možností, vychádza viacero materiálov výtvarného charakteru, dokumentujúceho odev, ktoré sprevádzajú buď stručné opisy a zaradenie, alebo sú súčasťou monografií.

V roku 1854 začína vo viedenskom umeleckom nakladateľstve F. Paterno vychádzať album *Österreichs National Trachten*. Táto veľká zbierka obrazov mala

140 listov vytvorených známymi výtvarníkmi – Františkom Kolarzom, J. Kaliwodom, ale je zrejmé, že mnohé z nich boli modifikáciami rytín Th. Valeria.

Séria krojových rytín vychádzala i v maďarskom časopise *Vasárnapi Ujság* od šesťdesiatych rokov 19. storočia. V roku 1840–41 vo viedenskom nakladateľstve H. F. Müllera vyšlo *Das pittoreske Österreich* s článkami doplnenými o farebné litografie zo Spiša, okolia Košíc, okolia Prešova a zo Solivaru.

Od šesťdesiatych rokov 19. storočia vychádzalo viacero albumov s fotografiami s národopisnými motívmi. Pod názvom *National Trachten des Neutrauer Comitates* vyšiel v tomto období album pôvodných kolorovaných fotografií z Nitrianskej župy z 28 obcí, medzi nimi i z Nitrianskeho Pravna a z Handlovej.

V závere 19. storočia, kedy dochádza k prudkému rozvoju zakladania múzeí, ale i z podnetu viacerých svetových, štátnych a krajinských výstav, ožíva sa i záujem o fotodokumentáciu a výskum odevu. V Uhorsku tento záujem podnietila príprava milénia uhorského štátu, čo bol dostatočný impulz k novým aktivitám vo vlastivednom bádaní.

V roku 1883 vznikla Spišská historická spoločnosť (*A Szepesmegyei Történelmi Társulat*), ktorá vydávala svoju ročenku, ktorej vyšlo 14 zväzkov. Od roku 1885 po rok 1914 vyšlo 11 zväzkov správ a 40 zväzkov historickej literatúry, pričom väčšina nemeckých autorov, ktorí do nej prispievali, podľahla dobovému hungarizmu.

Ako už bolo uvedené, záujem o obyvateľov Uhorska bol motivovaný konkrétnymi potrebami absolutistického štátu, najmä snahami o hospodársky vývoj a celkový rozvoj jednotlivých oblastí. Záujem Európy o Uhorsko a v jeho rámci o Slovensko, podnietili i bohaté náleziská rudy a drahých kovov. Baníctvo bolo podľa G. Agricola v diele *De le metalica libri duodecim* jedným z najvýznamnejších podnecovateľov technického pokroku a prírodných vied. Popri technických popisoch venuje Agricola pozornosť aj baníckemu odevu a pracovnému odevu žien.

I významný vedec John Merin uskutočnil výskumné cesty po Uhorsku a navštívil banské mestá, motivovaný krédom: „bane sú najlepšou školou učencov“. Jeho cestopis, ktorý sa týka výlučne Slovenska, predovšetkým stredoslovenských baní a banských miest, ostal vyše 100 rokov v rukopise a to napriek tomu, že bol určený najširšej verejnosti. Vyšiel v roku 1732 v Londýne.

Pre nás sú v tejto práci dôležité popisy odevu baníkov a zmienky o baniach na zlato v Boci, kde v tom období ešte žili aj obyvatelia nemeckej národnosti. Merin opisuje i odev Kremničanov, pretože v tejto oblasti strávil najdlhší čas, takmer pol roka. Merin v súvislosti s vysokou úmrtnosťou baníkov uvádza zaujímavý jav, ktorého svedkom bol práve v stredoslovenskej banskej oblasti: „...preto baníci, aby zabezpečili nepretržitú potrebu robotníkov, ženía svoje deti už v 15 rokoch, a je skoro neuveriteľné, ako sa títo mladí ľudia rozmnožujú, o čom som sa presvedčil v medených baniach v Banskej Bystrici, kde som videl vyše 50 takýchto manželstiev.“

Zmienky o pomeroch z územia Slovenska, zaujímavé aj z hľadiska etnografie, sú i v diele Edwarda Browna. Autor prináša podrobný popis odevu baníkov

z druhej polovice 17. storočia. Odev z tohto obdobia je identický s odevom kutnohorských baníkov znázorneným na freskách v kostole sv. Barbory, pochádzajúcich z 15. storočia, ako ho popisuje Z. Winter.

V druhej polovici 17. storočia bol v službách zemepisca a kníhkupca Blavia v Amsterdame Jakub Tollius, ktorý pripravoval materiál pre zemepisný atlas. V rámci tejto prípravy navštívil viaceré stredoslovenské banské mestá a vo svojom diele nám zachoval i popis baníckeho odevu. Tolliov opis ľudového odevu Tekovskej župy prevzal do svojich notící M. Bel.

S ďalšími údajmi o vzhľade baníckeho odevu sa stretávame v diele významného cestovateľa a keltológa Johanna Georga Keysslera. Jeho informácie sa netýkajú len odevu baníkov, ale aj odevu ich žien. V závere popisu sa autor uznanlivo zmieňuje o obyvateľoch horného Uhorska, kde väčšina mužov ovláda čiastočne štyri jazyky.

S úpadkom baníctva, ako dôsledku vyčerpania rudných zásob, sa v priebehu 18.–19. storočia znížil i záujem o obyvateľstvo žijúce v jeho centrách. Realie zo života baníkov, hámorníkov a robotníkov v pomocných zamestnaniach súvisiacich s ťažbou, sú obsiahnuté i v memoárovej literatúre. Veľmi citlivo ich zasadil do deja svojich spomienok Ján Kollár a Karol Zechenter Laskomerský, ktorý baníkom robil i lekára.

Problematike Nemcov na Slovensku sa začiatkom 20. storočia venoval aj Jozef Škultéty. Jeho monografia dvoch obcí Píly a Veľkého Poľa (Paulisch a Hochwies) predstavuje významný etnografický materiál vo vzťahu k nemeckému etniku osídlenom v Hauerlande.

Odev Nemcov v okolí Bratislavy

Bohaté patricijské bratislavské rodiny používali vždy odev podľa viedenskej módy, ktorý si tam buď chodili kupovať, alebo podľa rôznych módných časopisov im ho šli bratislavskí krajčíri. Neskôr zosilnel vplyv z Budapešti, ktorá preberala módu z európskych módných centier a zároveň v nej ostávali maďarské prvky.

Odev početnej remeselníckej vrstvy mal svoje charakteristické znaky v pracovnom variante. Do slávnostného odevu prenikali vplyvy meštianskej kultúry odievania rovnakým spôsobom ako do módy vyššej sociálnej vrstvy.

Špecifickú skupinu tvorili v odievaní vinohradníci. V oblasti Rače, Svätého Jura, Limbachu, Grinavy, Pezinka a Modry môžeme pozorovať viaceré spoločné znaky odevu nemeckého etnika, ktoré sa prelínajú aj s odevom slovenských vinohradníkov. Niekedy sú diferencie minimálne, alebo žiadne.

Ako uvádza Vilém Pražák, v Modre sa konfesiónálne rozdiely kombinujú s národnostnými tak, že sa tu stretávame s krojom trojakým: katolíckym, evanjelickým a nemeckým. Nemecký sa vyskytuje spravidla u modranských Nemcov, ale nosia ho i niektorí Slováci, o ktorých potom hovoria, že „sa nosí po nemecky“, alebo „nosí sa po remeselnícky“. Odlíšenia slovenský a nemecký sa používajú aj v iných situáciách: keď sa má odlíšiť pôvod predmetu a pôvod techniky. Tak sa diferencujú aj topánky – slovenské (čizmy) a nemecké – vysoké šnurovacie boty.

Dirndl a nemecký typ pánskeho saka v 40-tych rokoch 20. storočia pri príležitosti tzv. dirndlbálov

Aj vo vyšívaní je dvojaká technika: slovenskou ihlou, teda retiazkový steh a nemeckou ihlou, teda kostkou. Kostka je háčik s kostenou rúčkou, ktorým sa robí steh tamburinový. Háčik bol okolo roku 1850 donesený mníškami z Bratislavy.

V slove nemecký sa v povedomí obyvateľstva neuplatňuje etnický princíp, ale všetko nové, čo sa oproti tradícii prijalo, spravidla z mesta, alebo aj od okolitých nemeckých obyvateľov.

Tak sa používa i pomenovanie „nemecká bluzňa“ oproti slovenským rukávcom, nemecká košeľa oproti košeli slovenskej, alebo nemecké nohavice, i keď tieto typy odevov nosia rovnako nemeckí i slovenskí remeselníci.

Na vznik a vývin odevu v spomínaných malokarpatských obciach pôsobil najmä vinohradnícky charakter a susedstvo Bratislavy. V Rači sa napríklad rozlišuje odev slovenský a mestský. Ako sa domnievajú samotní Račania, koncom 19. storočia začal tzv. slovenský odev ovplyvňovať nemecký spôsob odievania. Takto vzniknutý odev sa začal odlišovať od predchádzajúceho farbou, materiálom i strihom.

Muži prestali nosiť konopné a súkenné nohavice, ale namiesto nich si obliekali vlnené a rajtky. Navrch si dávali vestu a ľahký kabátik. V ženskom odevu bolo badať zmeny predovšetkým v dĺžke a farbe sukíeň. Pod vplyvom nemeckého sa sukne predĺžili a nosili sa v tmavých farbách. Tmavé farby boli charakteristické i pre nemecké obyvateľstvo Pezinka a Modry, čo bol aj jeden zo znakov religiozity.

Odev nemeckých obyvateľov Rače sa už v prvých desaťročiach 20. storočia neodlišoval zásadne od odevu slovenských obyvateľov. Prispôbili sa aj pomenovania s používaním nemeckých výrazov.

Spodnou časťou ženského odevu bola košeľa z jemného bieleho kupovaného plátna. Pri krku bola lemovaná obšívkou, rukávy siahali po lakeť, alebo pod lakeť a boli voľné. Vpredu bol na košeli rázporok, ktorý sa zapínal na gombíky. Dĺžka košeľe závisela od dĺžky vrchnej sukne, zväčša siahala po kolená.

Rukávce sa zhotovovali z jemného bieleho kupovaného plátna, alebo z vapéru. Siahali pod pás, aby sa mohli dobre vksať do sukne. Okolo krku boli nariasené, zdobené tu i na rukávoch kupovanou strojovou čipkou (štikerajom). Rukávy siahali po lakeť a nad lakťami sa stiahli šnúrkou, na povrchu sa ešte preväzovali širokou modrou alebo ružovou stuhou. Rukávce sa prestali nosiť po prvej svetovej vojne.

Vrchné sukne sa šili z brokátu, listru, štofu alebo batistu tmavomodrej a čiernej farby. Niekedy bol živôtik našitý na sukňu, nemal rukávy a tesne priliehal k telu. Vpredu bol rozstrihnutý a zapínal sa na háčiky. Sukňa bola nariasená, po obvode s dvoma-troma zámikmi, bývala z tmavého zamatu, barchetu a podobne.

Sviatočný bol živôtik z hodvábného saténu, brokátu alebo listru, najčastejšie tmavomodrej farby. Siahal do pásu, bol bez rukávov s oválnym výstrihom a zapínal sa na porcelánové gombíky alebo háčiky. V pracovný deň sa nosili živôtiky z bieleho kupovaného kanafasu, zapínanie zdobila úzka kupovaná čipka.

Začiatkom 20. storočia sa začali bežne nosiť blúzky z rozličných materiálov podľa príležitosti. Slávnostnejšie boli z bieleho a smotanového organtínu, so stojáčikovým golierom, nazberkanými rukávami v spoji na ramenách a viacerými pozdĺžnymi zámikmi na prednom diele. Blúzka bola priliehavá na telo a zväčša

podšitá inou látkou. Takéto blúzky bývali aj z iných materiálov tmavej farby, pevnejšej väzby, ako bol brokát, zamat a vlnený štof.

Z hodvábu, batistu a iných jemných materiálov sa nosila blúzka podobného strihu, zapínala sa na porcelánové gombičky, bola zdobená rôznymi čipkami a volánmi. Pre tento typ blúzky sa používalo pomenovanie „majka“. Blúzky s posunutým zapínaním na pravú stranu sa nazývali hemptle.

Kabátik „rikl“ patril k vrchným odevným súčiastkam a mal veľký oválny golier, dlhé rukávy, bol zhotovený z brokátu alebo zamatu.

Doplnkom zimného odevu bol vlniak, zväčša čiernej, hnedej alebo tmavozelenej farby. Funkciu ochrany ramien a zároveň dekoratívnu funkciu mala kašmírová pestrá šatka so strapcami, ktorá sa nosila prehodená cez ramená a konce sa zastokávali do sukne. K doplnkom patrilo mnoho stúh, čipky, korálky a šatky rozmanitých farieb. Čepiec bol háčkovaný z bielej bavlnky s nazberanou predničkou. Dienko mal vyšité kvietkami a lístočkami, vzadu na tyle ho zdobili tri rady prepletaných stužiek svetlomodrej alebo ružovej farby, takej istej, ako bola veľká mašľa na tyle s dlhými koncami. Čepiec si ženy dali zhotoviť, pretože to bolo veľmi náročné a ovládali to len niektoré ženy. K polovičným topánkam sa nosili farebné pletené pančuchy.

Základom mužského odevu bola košeľa a nohavice, do vinohradu sa nosili konopné košele a gate. Na sviatok sa nosili košele z jemného kupovaného plátna zdobené zámkami. Čím bolo zámkov viac, tým bola košeľa slávnostnejšia.

Rajtky sa šili z hrubšieho tmavého súkna, na všedný deň z kangáru alebo kockovaného lodénu. Strih bol charakteristický balónovými, na stehnách širokými nohavicami a od kolien veľmi úzkymi.

K čiernym nohavičiam a rajtkám sa nosila vesta z čierneho súkna alebo z rovnakého materiálu ako nohavice. Vesta mala zapínanie v jednom rade, ale nosili sa aj vesty s dvojradovým zapínaním. Ak nebola kúpená, tak bola i podšitá bielym plátnom. Vrchný odev bol kabátik (jankl) alebo sako, v zime ešte barchetový kabátik nosený pod kabát (untrcichjakl).

Mládenci, ktorí šli na odvod, dostávali od svojich milých trojfarebné stužky (nacionálky), ktoré si uviazali na klobúk, ak boli odvedení. Medzi sviatočným a obradovým odevom nebol rozdiel okrem znaku svadobčanov – pierka, ktoré ženích v Rači nosil smerom dole.

Odev v Čermanoch, vzhľadom na obdobie príchodu ich obyvateľov na Slovensko, nadobudol črty meštianskeho odevu veľmi rýchlo. Nie je známe, aký odev používali noví prisťahovalci. Ako pracovnú obuv určite nosili dreváky, pretože ich výroba pretrvala ešte v dvadsiatych rokoch 20. storočia.

Odev nemeckých obyvateľov v Hauerlande

Ikonografia a archívne doklady obsahujú cenné údaje o zavíť žien zvanom „Drum“. Testamentárne súpisy z Banskej Štiavnice dokladajú drum ako časť odevu vznešených baníckych žien pod názvom „pergmansdrumm“ a „Frauen

Drum“. Josef Hanika význam slova Drum odvodzuje od slova čašť, kus. Drum – rúbok je doložený aj v iných oblastiach Slovenska.

V okolí Nitrianskeho Pravna, ale aj v Píle a Veľkom Poli bol jeden z variantov čepcov používaný so širokými a dlhými pruhmi jemného plátna okolo temena hlavy. Pruhy plátna siahali až k pásu a boli našité na zamatové dienko so zlatou výšivkou motívov granátového jablka a stromu života, teda s renesančnými motívmi.

Aj staršia výšivka na pravnianskych svadobných odedzách, tu zvaných aj šata, má renesančné motívy granátových jablák, stromu života a vtáčikov.

Práve odev z Nitrianskeho Pravna, svojimi viacerými variantmi a bohatosťou, sústreďoval na seba najväčšiu pozornosť. V Hauerlande je to jedna z mála odevných lokalít, kde sa na jednotlivých prvkoch vyskytuje výšivka.

I keď sa jednotlivé obce v Hauerlande odlišujú niektorými odevnými súčiastkami, dá sa hovoriť o spoločnom základe .

Najspodnejším ženským odevom bol rubáč z ľanového plátna, neskôr z jemného kupovaného, ktorý sa vyskytoval takmer vo všetkých obciach. S červenou činovaťou na stanke sa nosil vo Vrúcku, Kopernici, Veľkom Poli a v Píle.

Výrazným diferenciacným znakom je lajblík, ktorý je vždy veľmi krátky, lemovaný širokými nariasenými stuhami ružových a červených odtieňov. Podľa malých ostrovčekov, ktoré vzniknú po olemovaní prednej časti je aj názov v nemčine Brustfleck. Ako materiál sa používal kvetovaný hodváb modrej, červenej a zelenej farby. Lajblík či živôtik býval vždy podšitý plátnom. Tento typ veľmi krátkeho živôtika, siahajúceho tesne pod prsia, sa používal v obciach okolo Kremnice (Kunešov, Krahule, Kremnické Bane), v oboch Turčekomoch, v Hornej Štubni, v Sklenom i v Handlovej. Zapínanie bolo na pár drobných gombíkov v krátkej forme, pretože bol vykrojený veľmi hlboko na hrudi, ale i nad pásom.

Živôtik málo vykrojený, dlhý až k pásu, z kvetovaného hodvábu, so štvorcovým hrudným výstrihom sa vyskytoval vo Vrúcku a Kopernici, z kvetovaného zamatu podobného strihu bol v Janovej Lehote i v Kopernici. Vzhľadom k tomu, že tu sa používala červená činovať na stanku, musela čiastočne pretŕčať spod živôtika.

Rukávce boli vždy biele, z batistu, vapéru, organtínu alebo z jemného ľanového plátna, nazberané balónové rukávy sa nad laktom zatahovali a zdobili farebnou stuhou. Jedinú ozdobu na okrajoch krátkych rukávov tvorí paličkovaná, neskôr strojová čipka. Vo všetkých typoch odevov sa používali široké potláčané hodvábné stuhy rozličných, najmä pastelových farieb, ako doplnok k dienkem čepca, uviazané na mašle i ponad rozstrih živôtikov.

Sukne sa šili z modrotlače, farbiarčiny, ľanového plátna a hodvábu. V Handlovej sa nosila čierna perkálová.

Novou súčasťou ženského odevu je kosička. Má tvar rovnoramenného trojuholníka s veľmi predĺženými ramenami, v rohoch zaokrúhlenými a obšitými čipkou. Šila sa z kvetovaného kartúnu, ale slávnostná bola najmä z vyšívaneho tylu. Trojuholníková šatka sa prekrížila cez prsia, konce sa zviazali pod chrbtom na páse a na ňu sa obliekol živôtik.

Zaujímavý bol vývoj odevu v Nitrianskom Pravne. Pôvodný odev pozostával z rukávco v s dlhými rukávmi, na manžetách a okolo hrdla s výšivkou v smotanovej, škoricovej a fialovej farbe. Výšivka je plným stehom, hodvábnou priadzou, najfrekvencovanejšie motívy sú už spomenuté vtáčiky, srdcia, tulipány. Výšivka sa vyskytovala len na sviatočných odevných súčiastkach, okrem rukávco i na dienu jedného variantu čepca, a na koncoch odedze. Výšivka upútava predovšetkým nevšednou ornamentálnou kompozíciou. Ornament bol predkreslený, okrem rozmanitých vtáčikov, pávov, granátových jabĺk sú tu aj drobné lístky, lupienky a špirály. Podľa dostupných informácií tento typ výšivky ovládalo len zopár žien a vyšívali i pre širšie okolie. Je veľmi zaujímavé, že v hrubšom prevedení, ale v podobnej farebnosti a opakovaním motívov, sa stretávame s výšivkou na dienu čepco a na manžetách rukávco i v obci Rybany. Tieto vzťahy a vplyv zatiaľ neboli preskúmané.

Odev nemeckých obyvateľov v Nitrianskom Pravne, ale i v Prievidzi, Malinovej a Tužine nesie spoločné znaky. Sú to predovšetkým dlhé taftové sukne, biele zástery z čipkoviny, tylu, organtínu a plátené vyšívané čepce. V Nitrianskom Pravne sa od prvej tretiny 19. storočia, vplyvom bohatých remeselníckych a meštianskych rodín, ktoré prijímajú do odevu vplyv *biedermeier*, ujíma typ zvláštneho čepca zvaného Koké. Koké (ale i zlatohlav podľa typu látky), je zväčša zamatový s nášivkami buliónu a škófia, z vnútornej strany podšitý a pevne vystužený. V mladšom vývojovom období sa nákladný zamat tmavých farieb zamieňal za brokát, škófiu nahradili nášivky z kovových zlatých a strieborných nití. Je možné predpokladať, že až v tomto vývoji štádiu ho prevzali do svojho odevu meštianky z Prievidze a pomenovali ho zlatohláv. Tento typ čepca zatiaľ nie je doložený nikde inde na Slovensku.

Oproti bohatému odevu z Nitrianskeho Pravna bol v obci Vrúcko azda najchudobnejší kroj zo všetkých nemeckých obcí Hauerlandu. V staršom pracovnom ženskom odevu sa nevyskytovala sukňa, na hrubšom rubáči boli dve zástery, predná i zadná, obe zväčša modrotlačové. Neskôr začala prevládať modrotlačová sukňa.

Sviatočný kroj vo Vrúcku bol charakteristický bielou vrapovanou sukňou, kratším živôtikom a krátkymi rukávcami, z ktorých bolo vidno rubáč. Čepiec bol plátený v strede s vložkou.

Svadobným doplnkom je červená tkaná odedza, zvinutá do tenkej rolky, tzv. Kneptichel.

Mužský odev v Hauerlande bol ovplyvnený baníckym slávnostným krojom. Historické fotografie z Nitrianskeho Pravna, Handlovej a Skleného však sú jasným dokladom, že ešte koncom 19. storočia sa nosili súkenné nohavice modrej alebo bielej farby. K mužskému odevu patrili aj tmavomodrý alebo čierny kabátik cez ramená s viacerými radmi strieborných gombíkov a výrazne veľký klobúk z hnedého súkna so širokou krempou. Cez plec sa nosila dlhá súkenná halena na prsiach zopnutá sponou na remenci.

Odev Nemcov z Handlovej, 80-te roky 19. storočia

Na slávnostnom odevu sa používali i paličkované čipky, najmä v Kremnici, Nitrianskom Pravne a v Lúčkach, inde radšej používali lacnejšie továrenské.

Do Uhorska sa čipka dostala v druhej polovici 16. storočia dvoma cestami – chorvátskou kolonizáciou a príchodom baníkov na naše územie. Čipkárstvo bolo v baníckych oblastiach dôležitým doplnkovým zamestnaním žien baníkov.

Najstaršími čipkáorskými strediskami boli banícke osady v okolí Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice a Kremnice.

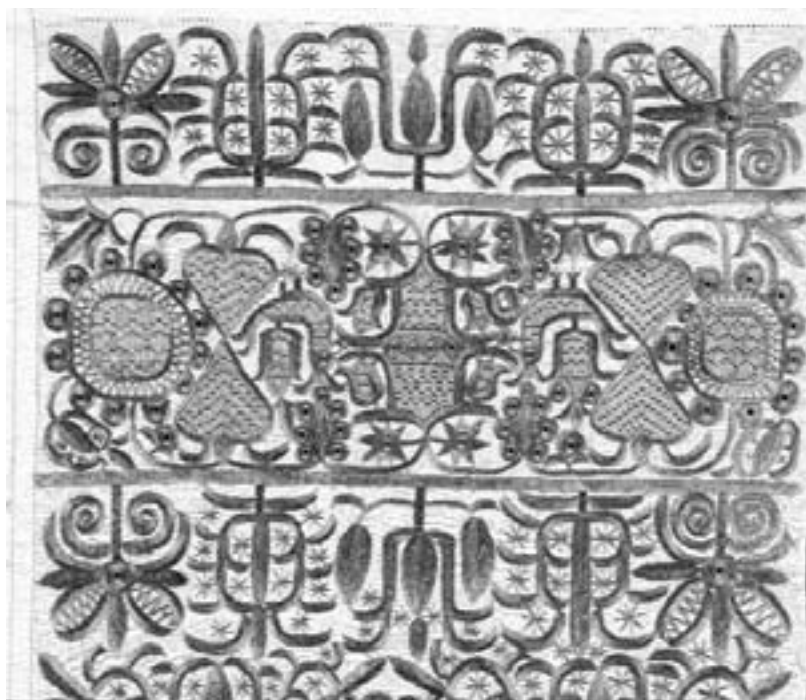
Banícke čipky z okolia banských miest sa svojimi vlastnosťami nevyrovnali takým svetoznámym čipkám ako boli vamberské a bruselské, ale zato boli podomovými obchodníkmi veľmi vyhľadávané.

Dievčenský odev z Lúčok, okolo r. 1935

Priadky vo Veľkom Poli, okolo r. 1930

Výšivka s rezíduami renesančných motívov, Nitrianske Pravno, pol. 19. storočia

Ženský odev z Lúčok, okolo r. 1935

Cielene k zvýšeniu úrovne čipkárskeho tovaru dochádza založením čipkárskeho ústavu v Budapešti v roku 1882 rozhodnutím uhorskej vlády. O sedem rokov neskôr sa ústav presťahoval do Kremnice. V roku 1882 a po ňom vznikli dielne v Kremnici, v Kremnických Baniach, na Starých Horách, v Lúčkach, v Kunešove, v Krahuliach, v Hodruši a v Turčeku.

Spočiatku sa používali vzory starého banického dekóru, neskôr secesia priniesla nové vzory. Pásky paličkovaných čipiek sa používali najmä v zdobení bytových textílií, ale využívali ich aj kremnické krajčírky pri výzdobe meštianskeho odevu.

Odev Nemcov na Spiši

O odeve na Spiši existujú ikonografické doklady od 14. storočia najmä na tabuľových maľbách v spišských kostoloch. V ranogotickom kostole vo Veľkej Lomnici je znázornená postava dievčaťa v košelovitom prepásanom odeve.

Tradičným materiálom, z ktorého sa vyrábali odevné súčasti, ale i úžitkový textil v interiéri, bolo ľanové plátno. Plátno je doložené z roku 1407 ako poplato, ktorý odovzdávali farníci kňazovi pri sobáši. O význame výroby plátna, o modrotlačiarstve a farbiarstve sme pojednávali dostatočne vyčerpávajúco.

Tenké, jemné plátno sa používalo na najsviatočnejšie časti ľudového odevu, najmä na mužské košele a ženské oplecká. Z hrubšieho plátna sa šil ženský a mužský spodný odev.

Súkno, spracovanie ktorého bolo tiež jedným z vynikajúcich spišských remesiel, slúžilo na zhotovovanie najmä mužského odevu.

Humanizmus, ktorý sa šírila do spišských mestečiek najmä prostredníctvom Nemcov, zanechal najmä v renesančnej móde spišských nemeckých obyvateľov určité stopy. Najmä meštianske vrstvy boli pod silným vplyvom protestantizmu.

Barokové výrazové formy prechádzali do odevu pomalšie, ale najmä vo forme odevných doplnkov z dovezeného materiálu, ako boli čipky, stuhy, škófum, šperky, pozamenty, spony a spínadlá. Módne vplyvy baroka našli odozvu predovšetkým u šľachty na majetkoch Spiša a u niektorých meštianskych bohatých rodov.

Vrchnostenské predpisy prísne regulovali obliekanie, výber materiálu a strihov v nižších sociálnych vrstvách. V roku 1693 zasadala v Ľubici kongregácia trinástich spišských kráľovských miest, na ktorej vyniesla zákazy týkajúce sa spôsobu odievania: podomkom (knechtom) sa zakazovalo nosiť sobolie klobúky, slúžkam „verschamერიerte Fürtüche a Schwanztücher“. Mešťanom a mešťiankam aj ich deťom zakázala akýkoľvek prepych v obliekaní, ktorý by sa priečil ich stavu.

O tom, ako vyzeral odev nemeckého spišského sedliaka informuje v spomínanom diele *De re rustica Hungarorum* M. Bel, keď porovnáva odev Slovákov a Rusínov, ktorý ako slávnostný bol biely. Pozostával z bielej ľanovej košele so širokými rukávami a z bielych súkenných nohavíc. Nemecký sedliak sa koncom 18. storočia obliekal do tmavomodrých nohavíc z jemného súkna. Na ľanovú

košeľu sa nosila vesta a kabát, často siahajúci až po päty. Kabát a vesta boli šité z toho istého materiálu ako nohavice. Na nohy sa obúvali čižmy, hlavu pokrýval vysoký „švédsky“ klobúk, v zime kožušinová čiapka. Baníci za koženým opaskom ešte nosili čierne šatky. O ženskom odevu informuje Matej Bel, že pozostával z dlhej plátenej košeľe, na ktorú si ženy v okolí Levoče a Spišskej Novej Vsi dávali širokú farbiarsku sukňu a zásteru z toho istého materiálu. V chladnejšom počasí si krížom cez prsia uväzovali veľkú bielu šatku.

Ďalej sa dozvedáme, že ženy si v lete i v zime pokrývali hlavu šatkou, pod ňou nosili čepiec. Slobodné dievčatá chodili prostovlasé a vlasy si upravovali do jedného vrkoča. Na slávnostné príležitosti nosili partu. V zime slúžil ženám za vrchný odev súkenný kabátik, majetnejšie si ho dávali šiť z jemného súkna podšitého kožušinou.

Pestrosť v obliekaní a množstvo variantov pomiešaných s novými módnymi vplyvmi na Spiši opísal Albrecht von Sydow v roku 1826 takto: „Nebolo nijakou zvláštnosťou, že som razom na jednom človeku videl poľskú, slovenskú a maďarskú módu. Vedľa trojrohého klobúka so širokou krempou a dlhým pestrým perom videl som iný okrúhly klobúk s vysokou hlavou a malou, alebo celkom ohnutou krempou, dosť podobný tirolskému a švédskemu klobúku. Štvorhrannú poľskú čiapku bolo vidieť vedľa koženej rakúskej alebo červenej valaskej. Tu bolo vidno gate, tam zas modré súkenné nohavice z hrubého súkna vpredu s rázporkom a množstvom ozdobných gombíkov. Rozličné farby, rozličné strihy mali ich kabáty a plášte. Keď som svoj obdiv nad tým všetkým vyjadril hostinskému, odpovedal: Nijaký národ nie je v kopírovaní módy taký bláznivý, ako práve títo uhorskí Sasi.“

Pod vplyvom Márie Terézie a Jozefa II. začali popri ľanovom plátne zaujímať dôležité miesto aj hodvábné látky a rôzne módné prvky, ktoré prichádzali bežnými cestami na Spiš.

Zámožní mešťania a sedliaci nosili kožuchy lemované drahocennými kožušinami, kunou, líškou alebo sobolom. Šuby levočských radných podšité kožušinou sa v roku 1683 pokladali natoľko za znak funkcie, že ho títo nosili v zime i v lete. Ženské kožuchy boli zdobené jemnými faldami, zlatými bortňami a prámami. Ženy mali dva druhy čepcov – každodenný a tzv. mestský.

Odlišovanie patriciátu od ľudových vrstiev sa uskutočňovalo najmä prostredníctvom vonkajšieho znaku – odevu. Patriciát sa v 16. a začiatkom 17. storočia obliekal do importovaného jemného súkna, zamatu, brokátu v zelenej, červenej a čiernej farbe.

Aj kušníerske cechy v Podolínci a v Spišskej Belej zväčša pracovali pre bohatých mešťanov a zámožnejších nemeckých sedliačov. V protokole z roku 1887, ktorý sa našiel po smrti manželky Daniela Raisza v Spišskej Belej, bol zapísaný kuní plášť so striebornými gombíkmi, čo bol vrchol elegancie v zimnom oblečení zámožných belianskych Nemcov.

V 19. storočí sa začali kupovať také odevné súčiastky a materiály, ktoré vyrábali kartúňky a iné manufaktúry a dostávali sa na Spiš aj podomovým obchodom.

Deutsche Männerfesttagsstracht in Toporc

Mužský svadobný odev z Toporca, prvá štvrtina 20. storočia

Ďievčenský odev z Hniezdneho, okolo r. 1935

Z Kežmarku sa šírili aj mnohé vyšivačské techniky tamojšej vyšivačskej školy. Táto bola ovplyvnená levočskou školou. V roku 1893 v Kežmarku pracoval aj maliar Karol Šováňka, ktorý pre dielňu pripravoval návrhy. Kežmarská vyšivačská dielňa pracovala najviac pre meštianske vrstvy a zámožné spišskonemecké ženy.

Z modrého, červeného a zeleného jemného súkna sa šili (podšívajúce plátnom) v 18. storočí ženské živôtky, zdobené zlatými a striebornými pozamentami. Takéto živôtky sa vyskytovali vo väčšine obcí Horného Spiša.

V odeve nemeckých dedín horného Spiša bola frekventovaná modrotlač. V ženskom odeve sa používala na svadobné sukne a zástery, v mužskom sa spomínajú vrchné kabátiky. V Lomničke sa modrotlačová sukňa obliekala na čepčenie. Dôležitým doplnkom bola veľká modrotlačová šatka „Kotsch“, ktorá sa používala prekrížená cez hrud', prehodená cez plecia, ale aj ako pruh látky na zabalenie dieťaťa k telu. Zaujímavým doplnkom mužského svadobného odevu bola modrotlačová šatka poskladaná a prevesená cez opasok. Ešte v dvadsiatych rokoch sa používala v Batizovciach ako znak družbov.

Okrem modrotlačových záster sa bežne používali zástery z čiernej farbiarčiny, široké a husto na veľké sklady naskladané, a biele ľanové s jemnou výšivkou v rohoch.

Vrchná sukňa bola často so živôtikom zošitá, živôtik sa zapínal na 7 strieborných, mosadzných alebo iných liatych spôn a bol z hodvábného brokátu.

V oblasti horného toku Popradu sa od konca 19. storočia začínajú používať zástery a sukne z kvetovaného kašmíru. V tejto istej oblasti si ženy obliekali

v zime mentieku z jemného svetlomodrého súkna podšitú barančinou. Zapínanie bolo na slučky a cínové gombíky.

Začiatkom 20. storočia sa začali nosiť v ženskom odevu čierne vysoké šnurovacie topánky, v lete poltopánky na gombík.

Party (keď dievča dovŕšilo štrnásť rok, dostalo ju od matky) boli súčasťou slávnostného odevu. Základ bol rovnaký, pozostával z čelenky (zamat), venčeka a stúh. Odlišnosti boli len v detailoch prevedenia .

Znakom vydatej ženy bol čepiec, v niektorých obciach (Veľká Lomnica, Mlynica, Veľký Slavkov) sa nosil ešte aj koncom 19. storočia čierny taftový so širšími stuhami, na uväzovanie pod bradou. Bežný bol však sieťovaný, čierno-biely, prípadne s výšivkou v dvoch-troch farbách na čiernom sieťovanom, resp. paličkovanom základe.

Základom mužského odevu bola ľanová košeľa. V druhej polovici 19. storočia prišli do módy košele z jemného plátna a batistu najmä z Lomničky, ktoré sa zaužívali v slovenskom prostredí ako nemecké. Šili sa podľa starých strihových predlôh. Rukávy boli široké, v pleciach nabierané i do manžiet. Golierik sa uväzoval tkanicou, ako i manžety, ktoré rovnako ako golier zdobil po okrajoch našitý jemný volánik (krepinka).

V 19. storočí sa na nohavice začalo používať jemné modré súkno, z ktorého sa šili priliehavé nohavice zdobené šnurovaním.

Krátke kožušinové vesty boli predchodcami súkenných, ktoré sa šili z bieleho alebo sivého súkna (napr. v Lomničke), neskôr z jemného modrého alebo čierneho súkna.

K sviatočnému odevu mužov patrili aj šatky (Holstuch) z hodvábu, kašmíru alebo modrotlače.

Ľudový odev sa v nemeckých hornospíškych obciach vo svojich variantoch (tkaniny, modrotlač, súkno) začal ustalať v prvej polovici 19. storočia a do konca 19. storočia podľahla i saská spišská móda a splynula s maďarským národným odevom. Typickými súčasťami boli vesty a bohato šnurované nohavice známe ako „zrínyi“. K odevu patrili i vysoké čižmy. V ženskom odevu sa začal udomácňovať typ šnurovacieho živôtika, košela s krátkymi rukávami a šnurovacie kabáty. K tomu sa obúvali vysoké šnurovacie topánky alebo čižmy.

Aj v dolnom baníckom Spiši sa odev vyvíjal v súvislosti s vývojom mestskej uhorskej módy, ovplyvnený uhorskou šľachtickou módou i vojenskou uniformou. V Dobšinej sa zachovali doklady o obľube čepca, ktorý bol v móde v druhej polovici 19. storočia na viedenskom dvore a sem sa dostal v súvislosti s návštevou cisárskej rodiny.

Medzevský mužský slávnostný odev bol reminiscenciou na uniformu rákocziových vojsk, v ktorých Medzevčania slúžili. Zásluhou Erasma Schwaba, rodáka z Tešína, ktorý pôsobil od roku 1853 do roku 1862 na košickom cisársko-kráľovskom katolíckom gymnáziu, sa nám zachoval opis medzevského odevu z tohto obdobia. Jeho záujem o Nemcov v tejto oblasti bol motivovaný obavami pred ich asimiláciou – vo Vyšnom Medzeve slovakizáciou a v Nižnom Medzeve maďarizáciou.

Svadobný odev z Lomničky, okolo r. 1935

O Medzevčanoch hovorí ako o mravných ľuďoch, ktorí žijú v uzavretej spoločnosti s fungujúcimi spolkami (*Kamerote – Kamaradschaft*). Takéto spolky sa zkladajú jednak na báze pohlavia, zvlášť dievčenské a zvlášť mládenecké, a tiež podľa sociálnej rozvrstvenosti.

Slávnostný odev z Medzeva podľa Kőszegiho, okolo r. 1920

Dievčatá cez zimné večery sa stretávajú na pradenie v tzv. *Rockenstube*, ktorých je v obci mnoho, pretože skoro každý spolok (spolok menších dievčat, dievok, chudobnejších, atď.) má svoju izbu v dedine. Schwab uvažuje, že preto niet slobodných dievok a starých mládencov v Medzeve, lebo sa medzi sebou členovia týchto kamarádskejších spolkov sobášia. Chlapci sa ženú ako 20 – 24 roční, dievčatá v pätnástom-šesťnástom (ale i v štrnástom) roku.

Schwab takto popisuje odev: „Kroj je miešaný a skladá sa z nemeckých aj maďarských prvkov. Muži nosia maďarské nohavice a čižmy, nemeckú vestu, nemecký tmavomodrý kabát zvaný Kurta. Veľký klobúk má širokú krempu a podobá sa slovenskému. Na sviatočné príležitosti nosia namiesto kurty maďarský kabát, šnurovaný, podobný Atilovmu kabátu, ktorý si prepášu červeným, striebrom vyšívaným opaskom. Nosia aj krátky kožuch so striebornými gombičkami, ktorý si obzvlášť cenia.

V lete chodia muži v maďarských širokých bielych nohaviciach, v zástere, veste a niekedy aj v kabáti. Starší nosia topánky, mladší chodia bosí.

Ženy rozlišujú maďarský a nemecký kroj. Nemecký kroj pozostáva z čierneho čepca s bielym prúžkom a stuhou, ktorá siaha vzadu po kolená. Majú tmavozeleňú vlnenú sukňu (súkenňu) bez rukávov so sponami, ktorá má nad obrubou farebné stuhy. Na zásteru si viažu úzky červený pás. Aj čižmy sú červené. Na ulici nosia po vzore slovenských žien pestrú veľkú šatku na hlave. Nemecký kroj nosia už len staré ženy.

Mladé ženy nosia maďarský kroj. Patrí k nemu čierny čepiec, ktorý v posledných rokoch zdobia zlatou širokou čipkou a čiernou stuhou siahajúcou vzadu až po kolená. Cez vestu, zopnutú sponou, dávajú si malú šatku, ktorá im pokrýva hrdlo a hrud'. Sukňu majú plátenú, novšie aj hodvábnu, čižmy sú žlté s vysokými červenými opätkami. Okolo hrdla nosia korálky, ktoré si vzadu uviažuju stužkami. Mladé ženy majú trblietavú čelenku. Staršie sa zdobia striebornými sponami na vestách. Keď idú von, pokrývajú si hlavu tmavou alebo celkom bielou veľkou šatkou.

Dievčatá sa od žien líšia len tým, že nenosia čepiec a vlasy majú zapletené do jedného vrkoča prepleteného s mnohými vlajúcimi stuhami. Na ulicu nosia krátky ozdobný kožuštek v hnedožltej farbe. Doma chodia bosé.

V lete na poľné práce nosia ľanovú sukňu a červený alebo zelený vlnený (súkenňý) lajblík bez ramienok. Pozostatok staršieho spišského odevu tvorí tzv. Kotsch, jemná úzka ľanová plachta, zdobená na oboch koncoch, ktorú si dávajú na plec a ktorá im z oboch ramien padá dole. Túto plachtu nosia na sviatky a na pohreb. Na pohreby nosia k nemeckému kroju na hlave bielu šatku, k maďarskému čierny flór, ktorý siaha až po kolená.

Keďže staršie obrázky nie sú k dispozícii, nevieme, či nemecký kroj je najstarší typ odevu Medzevčanov, alebo je len staršou spišskou variáciou. Čelenky, stuhy vo vrkoči a pestré čižmy sú odevné súčiastky dievčat zo 17. storočia. Medzevský odev je dnes odlišný od všetkých uhorských krojov. Teraz už dievčatá radšej nosia mestské šaty a uprednostňujú maďarskú módu, rovnako ako mládeň.“

Odedza, teda jemná úzka ľanová plachta, ktorú spomína aj E. Schwab, je archaický odev, v rôznych variantoch a funkciách známy na celom Slovensku. Na Spiši sa používala pri rozličných príležitostiach – biela s výšivkou (žilinský výrez) a čipkami patrila do obradového a slávnostného odevu. Pretkávaná červenou priadzou na koncoch bola určená kmotre na krst a na zavítie a upevnenie dieťaťa k matkinmu telu. Takéto použitie dokladajú aj mnohé ikonografické materiály.

Dievčenský odev z Medzeva, podľa maľby Z. Sohléra

Výskum nemeckej menšiny v období rokov 1918 – 1945

V novom československom štátnom útvare sa otvorili viaceré možnosti pre nemeckú menšinu v oblasti kultúrneho rozvoja, vzdelávania v materskom jazyku i v spolčkovej činnosti.

Začiatky tohto obdobia boli však pre nemeckú menšinu na Slovensku zložité z mnohých dôvodov: neexistovala vzájomná komunikácia medzi jednotlivými sub-regiónmi, pojem karpatských Nemcov či slovenských Nemcov sa len začal udomáčať, neexistovala tu žiadna jednotná organizácia združujúca Nemcov a všetky správy o slovenských Nemcoch sa zhodovali v názore, že nemecká menšina sa nachádza v letargii.

Z týchto dôvodov v roku 1920 prichádzajú na Spiš zástupcovia sudetone-meckých národnovzdelávacích inštitúcií, ktorých úlohou bolo revitalizovať tradičnú kultúru Nemcov poznamenanú promaďarskou orientáciou, a zároveň vytvárať podmienky pre obnovenie pocitu spolupatričnosti s nemeckým národom.

V októbri 1918 uverejnil *Karpathenpost* výzvu: „Prebudte sa!“, v ktorom spišskí Nemci vyjadrili negatívny postoj ku vzniku Československého štátu. Zhrnuli ho slovami: „Sme Nemci a zostaneme Nemci a chceme zostať vo svojej vlasti v Uhorsku... Hovoríme nemecky a cítime maďarsky a tak to má zostať ...“

Výsledkom nemeckých aktivít na Spiši bolo vytvorenie spolku Deutscher Kulturverband, ktorý bol založený v októbri roku 1922. Táto kultúrna organizácia mala ďalekosiahly význam pre pozdvihnutie národného povedomia spišských Nemcov.

Od roku 1920 začínajú prichádzať na Slovensko skupiny študentov nemeckých vysokých škôl z Prahy a z Brna, tzv. Wandervögel, ktorí boli v spolupráci s miestnymi spolkami Deutscher Kulturverband pridelení do nemeckých miest a dedín v čase žatevných prác. Ich prínosom bola prednášková činnosť týkajúca sa histórie nemeckého národa, ďalej zvykoslovia a folklórnych tradícií. Nemecký výbor národného vzdelávania v Litoměřicih vyslal v lete v roku 1920 na Slovensko 16 dvoj- až trojčlenných skupín študentov.

Aj spolok Karpatenverein so sídlom v Poprade riadil vlastivednú a kultúrnu činnosť a bol spolupracujúcou zložkou karpatského múzea v Poprade. Od roku 1929 začal Karpatenverein vydávať aj časopis Karpatenland, ktorý pretrval až do roku 1945, kedy vyšlo jeho posledné číslo.

Zintenzívnenie výskumných činností v oblastiach osídlených Nemcami nastalo po roku 1934, kedy sa Karpatenverein stal pobočkou Sudetenlandu v Liberci. Odhliadnuc od politických zámerov tejto akcie zameranej na šírenie veľkone-meckých ideí, bolo zhromaždených mnoho cenných dokladov dôležitých pre poznanie kultúrnej minulosti Nemcov na Slovensku.

V roku 1925 uskutočnil nemecký vysokoškolský spolok Wolframbruder, spravázaný E. Winterom, zájazd na Slovensko. Zhromaždené poznatky výskumu nemeckých jazykových ostrovov z nášho územia boli zhrnuté a publikované v práci *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland* a vyšli vo Vestfálsku v roku 1926.

Po roku 1934 začala vykonávať zberateľskú činnosť na Slovensku a v Zakarpatskej Ukrajine Katedra germanistiky v Prahe na čele s prof. Erichom Gierachom, ktorý bol ideovo zodpovedný aj za časopis Karpatenland. Jeho zástupcom v Prahe sa stal Josef Hanika a v Kežmarku F. Repp. V ročníkoch, ktoré redigoval E. Gierach, sa objavujú i pozoruhodné štúdie popredných historikov a germanistov z Viedne, ktorí začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia navštívili Slovensko. Ich výskumnou oblasťou sa stal Hauerland. Pod vedením Alfreda Karaseka sa zamerali najmä na zapisovanie výročného a rodinného zvykoslovia, poverového rozprávania a folkloristických dokladov.

Záujem o materiálnu kultúru sa u tejto skupiny študentov neprejavil rovnako ani v ďalšej výskumnej oblasti – Zakarpatskej Ukrajine. Z týchto výskumov sú pre dejiny odievania významným dokumentom kresby Herty Karasekovej – Strzgygowski z oblasti Nitrianskeho Pravna, Vrúcka a Tužiny.

Ďalšia skupina študentov pod vedením Richarda Wolframa navštívila Hauerland v roku 1930, kde v spolupráci s miestnymi učiteľmi zapísali materiál o tancoch, obradoch, osídlení a obydlí, ako aj viaceré zmienky o ľudovom odevu. Profesor národopisu Walter Kuhn sústreďoval doklady i z okolia Bratislavy, Limbachu, Prievozu a z obcí malého Žitného ostrova.

V tridsiatych rokoch sa zintenzívnil výskum na Spiši, ktorý v Kežmarku viedol prof. Johann Liptak, ktorý zároveň spracúval levočský archív, čo mu umožnilo prístup k mnohým dôležitým prameňom.

Po roku 1940 začal systematický výskum organizovať spolok Karpatenverein a Deutsche Kulturverband pomocou dotazníkov Nemeckého etnografického atlasu a nemeckých študentov zoskupených okolo prof. Bruno Schiera z Univerzity Komenského v Bratislave (v danom období Slovenská univerzita). Výsledky týchto výskumov boli z väčšej časti spracované a publikované v časopise *Karpatenland*.

K osvetleniu problematiky histórie pokrytia ženskej hlavy prispela štúdia Josefa Haniku *Das Drümel*. Od toho istého autora je mimoriadne prínosná a doposiaľ neprekonaná rozsiahla štúdia odevu na Slovensku a v Čechách, s použitím komparácií so slovanským odevom, *Sudetendeutsche Volkstrachten*.

Skutočnosť, že ľudový odev a odev meštianskej vrstvy bol v tomto období na okraji záujmu výskumných aktivít, odráža aj bibliografia ľudovej kultúry Nemcov na Slovensku, zostavená H. Rézom v roku 1934, v ktorej uvádza literatúru k odevu len pod 14 zápsmi.

Podrobný opis ľudového odevu dolného a horného Spiša spracoval Július Gréb v rámci štúdie o ľudovej kultúre spišských Nemcov v štyroch zošitoch, pod titulom *Zipser Volkskunde*.

Parciálne výskumy a ich výstupy uverejňovali aj vlastivední pracovníci z Hauerlandu, ktorí sa tejto činnosti venovali popri svojom povolaní zväčša učiteľskom. Cechovým životom, remeslami a zvykmi spojenými s ich činnosťou sa zaoberá štúdia S. Richtera a R. Zeisela. T. Wässerle zozbieral materiál k výročnému a rodinnému zvykosloviu v oblasti Nitrianskeho Pravna a okolia. Tieto práce vychádzali najmä v *Kalender der Deutschen in der Slowakei* v rokoch 1941–45 a súborne ich včlenil do menšej monografie Hauerlandu Josef Fröhlich.

Bratislavská oblasť mala vo vedecko-výskumnej sfére svoj vlastný vývoj, ktorý bol úzko spätý so zakladaním mestského múzea, jeho neskoršou činnosťou a s aktivitami mestských spolkov, či prácou vedeckých ústavov mesta pod vedením dr. Ovídia Fausta.

Evakuácia školopovinných detí v decembri 1944, Handlová

Záver

Následkom kolektívneho odsunu Nemcov a ďalších represívnych opatrení v rokoch 1945–1947 voči nemeckej menšine v Československu, sa narušili rodinné a sociálne štruktúry nemeckého obyvateľstva osídleného na území Slovenska. Negatívne pôsobila aj strata občianstva a z nej vyplývajúca diskriminácia, ako dôsledok uplatnenia Benešových dekrétov, čo znamenalo u mnohých stratu materiálneho a ekonomického zázemia.

Nemecké etnikum bolo úplne izolované od nemeckej kultúry na materskom území, doma, na Slovensku jeho príslušníkom nebol umožnený vzdelanostný rozvoj a kultúrne aktivity.

V takýchto podmienkach bolo nemysliteľné, aby tí nemeckí obyvatelia, ktorí ostali na Slovensku, demonštrovali akokoľvek svoju etnickú príslušnosť, teda ani žiadnymi vonkajšími znakmi, ako bol odev. A táto situácia pretrvala až do roku 1989.

Uvedené tendencie sa prejavili i vo vedeckom bádaní Nemcov na Slovensku, ktoré sa síce nesústredilo priamo na nemecké etnikum, avšak jednotliví bádatelia sa ním zaoberali v súvislosti s rozvojom miest a remesiel. Prevažnú časť existujúcich materiálov a pramene k dejinám remesla získal a spracoval Anton Spiesz. Michal Markuš koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia upozorňoval na potrebu výskumu ľudovej kultúry nemeckého etnika na príklade svojich výskumov v Medzeve.

Viacerí bádatelia, výskumníci a vedci sa síce okrajovo, ale predsalen zaoberali niektorými oblasťami kultúry nemeckého etnika. Vzhľadom k tomu, že nemeckí kolonisti mali veľký podiel na utváraní miest, na rozvoji baníctva a remesiel, nemohla sa téme vyhnúť ani slovenská historiografia.

Celková politická situácia po roku 1989, priaznivo naklonená kultúrnym a vedeckým aktivitám nemeckej menšiny na Slovensku, ovplyvnila aj rozvoj bádania a výskumu histórie a kultúry karpatských Nemcov.

Zintenzívnila sa vedecká a výskumná činnosť etnologických pracovísk na vysokých školách a v akademických ústavoch a bolo spracovaných viacero štúdií z výsledkov výskumov.

V roku 1994 vzniklo v Slovenskom národnom múzeu dokumentačné centrum karpatských Nemcov, ktoré sa o tri roky etablovalo do Múzea kultúry karpatských Nemcov. Pracovníci múzea v rámci svojej odbornej činnosti realizovali mnoho výskumov, z analýzy ktorých vzišli výstupy vo forme viacerých výstav a mnohopočetných štúdií.

Iná bola situácia v Nemecku a v Rakúsku, kde našli svoj nový domov karpatskí Nemci po odsune v roku 1946. V roku 1949 vznikli v Ludwigsburgu krajské združenia karpatskonemeckých katolíkov a karpatskonemeckých

evanjelikov, začali vydávať periodiká a publikovať výsledky archívnych a vlastivedných výskumov.

V ročenke *Karpatenjahrbuch*, ktorá vychádza od roku 1950 doposiaľ, sú uverejnené mnohé články k dielčím témam, medzi iným aj z oblasti remesiel a spôsobu odievania.

Literatúra

- Beck – Ertl, H.
1981 *Oberstuben*. Stuttgart.
- Beňko, Ján
1996 *Starý Turiec*. Bratislava.
- Beranek, Franz
1943 *Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. Deutschumfragen in Nordkarpatenraum*. I. Kesmark.
- Bornemisza, Ján
1934 *Kremnica, Nová Baňa a okolie*. Kremnica.
- Botíková, Marta – Švecová, Soňa – Jakubíková, Kornélia
1997 *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava.
- Brosz, Paul
1971 *Die Karpatendeutschen in der Slowakei*. Stuttgart.
1992 *Das letzte Jahrhundert der Karpatendeutschen in der Slowakei*. Stuttgart.
- Forbat, Eugen
1959 *Dejiny bratislavského obchodu v 18. a 19. storočí (1699-1873)*. Bratislava.
- Frowein, E.
1942 *Romanze der Kleidung*. Berlin.
- Grossmann, J. – Daubner, J.
1986 *Glaserhau*. Stuttgart.
- Groško, I.
B.d. *Malba 19. a 20. storočia na východnom Slovensku*. Košice.
- Hanika, Josef
1937 *Sudetendeutsche Volkstrachten*. Reichenberg.
- Horváth, J. – Lehotská, D. – Pleva, J.
1982 *Dejiny Bratislavy*. Bratislava.
- Horváthová, Margaréta
1996a *Die Koké-Haube aus Deutsch Proben. Deutsch-Probner Heimatblatt č. 24.*
32. p.
1996b *Zipser Blaudrucker. Karpatenblatt 10.* 8. p.

- 1998 Nemeckí remeselníci v Hauerlande. In *Remeslo a jarmok na Slovensku*. Bratislava, 27-32. p.
- 2001 Osídlenie Žitného ostrova nemeckým obyvateľstvom. In *Migrácia*. Ed. Veronika Nováková. Dunajská Streda, 9-24. p.

Houdek, Ivan

- 1943 *Cechovníctvo na Slovensku*. Turčiansky Sv. Martin.

Chalupecký, I. – Suchý, M. – Sulaček, J.

- 1974-1975 *Dejiny Levoče I-II*. Košice.

Kalesný, František

- 1981 *Habáni na Slovensku*. Bratislava.

Kovačevičová, Soňa

- 1956 *Vývin slovenského ľudového odevu*. Bratislava.

- 1990 Príspevok k poznaniu charakteru ľudovej kultúry bývalých nemeckých sídiel na Slovensku. *Slovenský národopis* 38, 515-541. p.

Kováč, Dušan

- 1991 *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)*. Bratislava.

Král, V.

- 1964 *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*. Prag.

Králik, Josef – Ordoš, Ján

- 1992 *Čermany*. Bratislava.

Krivý, Vladimír

- 1998 Štyridsaťdeväť miest. Zmena a kontinuita. In *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989*. Bratislava, 37 – 60. p.

Kucháriková–Reichlová, Ľudmila

- 1941 *Dejiny kroja*. Martin.

Kurbel, R.

- 1980 *Schmiedshau*. Stuttgart.

Kybalová, L.

- 1996 *Renesance. Dějiny odívání*. Praha.

- 1997 *Barok a rokoko. Dějiny odívání*. Praha.

Lamoš, T.

- 1948 *Sídelný zemepis Kremnice*. Bratislava.

- 1980 *Neuhau*. Sindelfingen.

Lasslob, Izidor und Kol.

- 1990 *Karpatendeutsche Trachten und Tänze*. Stuttgart.

- Lipták, Lubomír
1998 Zmeny elít v meštianskej spoločnosti na Slovensku. In *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989*. Bratislava, 67-80. p.
- Ludový odev
1990 *Ludový odev na Spiši*. Spišská N.Ves.
- Maday, J.
1984 *Hochwies – Paulisch*. Stuttgart.
- Markov, Jozef
1955 *Slovenský ľudový odev v minulosti*. Materiály k dejinám slovenského ľudového odevu. Bratislava.
- Marková, Ema
1959 *Paličkovaná čipka v slovenskej umeleckej výrobe*. Bratislava.
1976 *Slovenské ľudové tkaniny*. Bratislava.
- Marsina, Richard
1974 *Spišské mestá v stredoveku*. Košice.
- Michálek, Ján a kol.
1989 *Lud hornádskej doliny*. Poprad.
- Mjartan, Ján a kol.
1956 *Banická dedina Žakarovce*. Bratislava.
- Nagyová, Hildegarda
2001 Nemecká kolonizácia do Diosegu za vlády Jozefa II. In *Migrácia*. Ed. Veronika Nováková. Dunajská Streda, 86-96. p.
- Nosáľová, Viera
1956 *Ludový odev v Helpe a Pohorelej*. Bratislava.
1967 Ludový odev v Gemerí. *Slovenský národopis* 15, 215-253. p.
1982 *Slovenský ľudový odev*. Martin.
- Olejník, Ján
1994 *Lud pod Tatrami*. Poprad.
- Palesch, J.
1985 *Gaidel*. Stuttgart.
- Paríková, Magdaléna
1990 Miesto a funkcie služobníctva v lokálnom spoločenstve. *Slovenský národopis* 38, 191-193. p.
- Podolák, Ján a kol.
1989 *Rača. Vlastivedná monografia*. Bratislava.

- Roob, H. – Fronz, J.
1987 *Deutsch-Litta*. Stuttgart.
- Sedlák, Vincent
1968 Príspevok k stredovekému odevu a textilu na Slovensku. *Slovenský národopis* 16, 506-518. p.
- Slavkovský, Peter
1990 Sezónni robotníci ako sociálna skupina. *Slovenský národopis* 38, 65-70. p.
- Spiesz, Anton
1983 *Remeslá, cechy a manufaktúry na Slovensku*. Bratislava.
- Spišská Belá
1971 Spišská Belá [Kolektív autorov]. Spišská Belá.
- Škultéty, Jozef
1904 *Veľké Pole a Píla*. Sborník MSS, Martin.
- Tóthová, Vlastimila
1974 Ľudový odev na Hornej Nitre. *Horná Nitra* 6, 245-263. p.
- Urbancová, Viera
1973 Ladislav Bartholomeides a jeho dielo o živote gemerského ľudu. *Gemer. Národopisné štúdie* 1. Rimavská Sobota, 39-66. p.
1987 *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Martin.
- Urbancová, Viera – Tibenský, Ján
1984 Matej Bel a slovenský ľud. *Slovenský národopis* 32, 7-36. p.
- Valiska, Juraj
1982 *Nemecké nárečia horného Spiša*. Stará Ľubovňa.
- Vydra, Josef
1931 *Nauka o kroji*. Praha.
1954 *Ľudová modrotlač na Slovensku*. Bratislava.
- Wohland, L.
1989 *Schicksal Hauerland*. Stuttgart.
- Zubercová, Magdaléna M.
1988 *Tisícročie módy*. Martin.
- Žatko, Peter
1931 *Domácka výroba najmä na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi*. Bratislava.

Die Deutschen in der Slowakei

Die ethnokulturelle Traditionen vom Aspekt der Besiedlung, des Handwerks und der Tracht

Zusammenfassung

Die geopolitische Lage der heutigen Slowakei prädestinierte sie zu intensiven Kontakten mit dem deutschen Kulturmilieu; diese beginnen bereits in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung, in denen die Besiedlung unseres Gebietes mit dem deutschen Ethnikum begann. Sie war im 15. Jahrhundert weitgehend abgeschlossen und betraf einen grossen Teil der Slowakei. Die Einwanderung der fremden Besucher beeinflusste ganz wesentlich nahezu alle Bereiche des wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Lebens in Ungarn. Die Migration der deutschen Bevölkerung in der Slowakei verlief auch in anderen Jahrhunderten, aber bereits in einer verhältnismässig geringeren Intensität.

Die Besiedelung des slowakischen Gebietes mit dem deutschen Ethnikum verlief in mehreren Etappen. Als erstes bewerkstelligte man die Kolonisation auf Grundlage des teutonischen Rechts im 12. bis 15. Jahrhundert, in denen die Anzahl der Kolonisten am stärksten war. Vor allem in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts und zu Beginn des 14. Jahrhunderts dringt in das Gebiet der Slowakei ein starkes deutsches Element vor, das neue Formen der Wirtschaft, des Rechtssystem und der Kultur mit sich brachte. Die deutschen Kolonisten, aus einer fortgeschrittenen Umgebung kommend, bekommen in dem neuen Land weitreichende Privilegien, die ein schnelles wirtschaftliches, gemeinschaftliches und kulturelles Wachstum gewährleisten.

In der ersten Etappe war die obere und untere Zips besiedelt, die Bergstädte der Mittelslowakei mit breiterer Umgebung, mehrere Städte der Ostslowakei und auch viele Städte in dem Gebiet der Westslowakei – Pressburg, Tyrnau und die Kleinkarpatenweinstädchen.

Die zweite Etappe der Besiedelung der Slowakei mit dem deutschen Ethnikum hängt mit der Gegenreformationsbewegung in Europa im 16. – 17. Jahrhundert zusammen. In dieser Zeit haben sich in der Westslowakei die Wiedertäufer – Habanen – niedergelassen, in der Umgebung von Pressburg und auf der kleinen Schüttinsel die nächsten Religionsverbannten aus mehreren deutschen und österreichischen Regionen.

Die dritte Etappe fällt zeitlich in das 18. Jahrhundert, als in unser Gebiet Gruppen von Holzfällern in die Kleinkarpaten kommen, die von den Pálffys eingeladen wurden.

Der Zuzug der deutschen Besiedler hatte sich intensiviert während der Herrschaft von Josef II., im Rahmen der Entfaltung der Manufaktur, der Veredlung der Webereitechniken, der Verarbeitung des Werggarns und der

Pflanzung von Lein. Zudem hängt sie mit der Erneuerung des Bergbaus, mit dem Beginn der Verhüttungstechniken und des Eisenhüttenwesens zusammen.

Die vierte Etappe der Besiedelung mit deutschem Ethnikum ist mit der Industrialisierung verbunden, mit der Gründung und der Entwicklung der Industriebetriebe, und eigentlich knüpft sie an die Anfänge in der josefinischen Zeit an.

In der Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde Germany (zwischen Nitra und Topolcany) mit Deutschen aus der Umgebund von Oldenburg und Hannover nachbesiedelt, und im Jahre 1899 kamen nach Michalok (bei Vranov nad Topla) die deutschen Bewohner von Tachov.

Bis zum Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie waren die Deutschen aus dem Gebiet der Slowakei ein Bestandteil der ungarisch-deutschen Bevölkerung. Nach der Entstehung der Tschechoslowakei und aufgrund der Differenzierung der slowakischen und tschechischen Deutschen hat es die Benennung "Karpatendeutschen" gegeben. Der Begriff wurde bekannt vor allem durch den Autor R. F. Kaindl.

Das deutsche Ethnikum lebte in unserem Gebiet einerseits in drei kompakten Regionen, aber auch in vielen Städten und Gemeinden zerstreut. Drei geographische Regionen der deutschen Residenzen in der Slowakei stellten gleichzeitig drei kulturelle Komplexe dar, welche sich in mehrere Subregionen stufen. Es sind:

1. Pressburg und Umgebung (die Kleinkarpatenstädtchen, kleine Schüttinsel)
2. Kremnitz mit Umgebung, Deutsch Proben mit Umgebung, sogenanntem Hauerland
3. Ober und unter Zips und das Tal des Flusses Bodva

Die Deutschen stellten im Mittelalter einen starkes ethnisches Element in der Slowakei dar. Später wirkte sich negativ auf die Entwicklung des deutschen Ethnikums der Verfall des Bergbaus, des Handwerkes und die aus diesem folgende sukzessive Assimilation aus.

Bei der Volkszählung im Jahre 1930 machten die Deutschen 4,5 % der ganzen Bevölkerung der Slowakei aus, was 150.000 Deutsche darstellte. In der heutigen Zahl der 5.405 Karpatendeutschen hat sich vor allem die Abschiebung der deutschen Bevölkerung aus dem Gebiet der Slowakei in den Jahren 1945-46 ausgewirkt.

Die Epoche des mittelalterlichen städtischen Gewerbes, die mit der deutschen Kolonisation begann und ungefähr bis in das 16. Jahrhundert dauerte, war ein bedeutsamer Zeitabschnitt in der Geschichte des Gewerbes in der Slowakei. Dessenungeachtet, daß die Nachrichten über jenes bis aus dem 14. Jahrhundert stammten, ist es zweifelsfrei, daß Städte, wo Gewerbe konzentriert war, wirtschaftlich blühten und vor Reichtum strotzten. Das Handwerk bildete die Grundsicht in der mittelalterlichen Bürgerschaft und hinkte keineswegs wirtschaftlich hinter der Bürgerschaft des übrigen Mittel- und

Westeuropa hinterher. Von diese Erscheinung zeugen viele architektonische, kunsthandwerkliche und bildende Denkmäler.

Die Hauptzentren der Handwerkserzeugung in der Slowakei im Mittelalter waren Kaschau, Bartfeld, Preschau, Käsmerk, Zipserdorf, Leutschau, Pressburg, Tyrnau, Kremnitz, Neusohl und Schemnitz. Weitere Zentren waren auch andere kleinere mittelslowakische, zipsische und westslowakische Städte.

Eine bedeutsame Stadt mit Textilien und Bekleidungsgewerbe war Kaschau, die in der Hälfte des 15. Jahrhunderts zum einzigen Zentrum der Erzeugung von Barchent werden sollte. In Bartfeld in dieser Zeit brach ein beträchtlicher Aufstieg der Leinengewebeerzeugung herein. Einzig im Jahre 1424 befassten sich mit ihr um die 200 Mitglieder aus den Bürgerfamilien. Die Leinengewebeerzeugung war in vielen Städten und Zentren in der Zips, später unter dem Einfluß von deutschen und schlesischen Spezialisten war das zipser Leinen, daß als äußerst qualitativ galt, weltberühmt.

Das Handwerk in Pressburg hatte im 18. Jahrhundert förmlich einen deutschen Charakter und wurde sehr aus den deutschen Gebieten hinter der Donau ergänzt. Die Handwerker, die sich hier für längere Zeit angesiedelt haben, kamen vor allem aus Österreich, Bayern, aber es waren auch Deutsche aus der Tschechei, Schlesien, West- und Mitteldeutschland.

Ausgesprochen deutsch blieben auch die Bürger aus Käsmark, Leutschau und in Kremnitz, die sich gegen die Aufnahme von Mitgliedern anderer Ethnien in den Stand der Bürger wehrten. Die handwerkliche Tätigkeit führten auch die deutschen Bewohner aus den umgebenden Gemeinden aus.

Im Hauerland neben den Bergwerksstädten spielten die deutschen Städtchen und Gemeinden in dem handwerklichen Leben keine große Rolle. Eine bedeutende Handwerksstadt war Deutsch Proben, ansonsten gab es nur die üblichen Bekleidungsgewerbe wie Schneiderei und Schusterei. In der Umgebung von Kremnitz hatte sich vor allem in dem 19. Jahrhundert die Erzeugung von Klöppelspitze ausgebreitet, mit der sich die Frauen ihre ungewisse soziale Situation verbesserten.

Im 18. Jahrhundert haben sich von allem in der Zips im Zusammenhang mit der Leinweberei das Farbgewerbe und die Blaudruckerei ausgebreitet. Die Herstellung der Blaudruckerei im 19. Jahrhundert wurde zum Volksbrauch und drang markant in die Bekleidung durch.

Die Bekleidungsteile aus der Blaudruckerei wurden auch in mehreren Gemeinden des Hauerlandes gebraucht, entgegen von Pressburg und Umgebung, wo sie in der Bekleidung der Deutschen nicht erscheint.

Die Bekleidung der deutschen Bevölkerung trug Zeichen der Profession des Trägers und differenzierte sich in den sozialen Zusammenhängen. Mit der Abschiebung der deutschen Minderheit aus dem Gebiet der Slowakei nach dem Jahre 1945 wurde eine mehr als siebenjährige siebenhundertjährigen Kontinuität gestört, aber der Beitrag zum kulturellen Bild der Slowakei bleibt als ein einzigartiges Phänomen.

(Übersetzt von Erik Ferjancik)

A németek Szlovákiában

Az etnokulturális hagyományok a település, mesterségek és öltözködés szemszögéből

Összefoglalás

A mai Szlovákia területének geopolitikai fekvése térségünket a németlakta területekkel való intenzív kulturális és gazdasági kapcsolatokra predesztinálta. Ezen kontaktusok jelentős részben a történeti Magyarországra, azon belül is kitüntetetten a mai Szlovákia területére érkezett német telepesek révén realizálódnak. Térségünk német betelepülése több hullámban történt. Az első, szám szerint a legerőteljesebb kolonizáció a 12-15. század időszakára esett. Főleg a 13. század végén, 15. század elején érkezett a mai Szlovákia területére egy igen erőteljes német telepeshullám, a gazdálkodás, a jogi rendszer és kultúra új formáit is hozva magával. A fejlettebb területekről érkező német kolonisták letelepedésük után különféle kiváltságokat kapva gyors gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésnek indultak. Az első időszakban a Szepességet, valamint a közép-szlovákiai bányavárosokat, továbbá Kelet- és Nyugat-Szlovákia több városát (Kassa, Pozsony, Nagyszombat), illetve a Kis-Kárpátok szőlőtermesztő és borkészítő városkáit telepítették be. A betelepítés második hulláma az ellenreformációs törekvésekkel párhuzamosan, a 16-17. században zajlott. A hegy-megi területekre ekkor települtek le az anabaptista habánok, valamint Pozsony környékén és a Csallóközben további vallási üldözöttek különféle német és osztrák területekről. A betelepülés harmadik hulláma a 18. századra esett, amikor a Pálffyak meghívására német favágók érkeztek a Kis-Kárpátokba. II. József uralkodása alatt a német elemek beáramlása a manufaktúrák fejlődésével, a takácsipar és a lenfeldolgozás fellendülésével még intenzívebbé vált. A bányai és a vele együttjáró vasipar fellendülése szintén újabb német telepeseket vonzott a mai Szlovákia területére. A német kolonizáció negyedik hulláma az industrializációval hozható kapcsolatba és II. József ténykedéséhez kapcsolódó iparosítási kezdeményezésekben gyökerezik. A 19. század közepe táján Oldenburg és Hannover környékéről érkezett németek telepítették be a Nyitra és Nagytapolcsány között fekvő Csermendet, 1899-ben a csehországi Tachovból érkeztek német telepesek a Varannó melletti Felsőmihályiba.

Az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséig a mai Szlovákia területén élő németek a magyarországi németek csoportját alkották, míg Csehszlovákia létrejötte után a szlovákiai németeket a csehországiaktól való megkülönböztetés céljából Raimund F. Kaindl javaslatára kárpáti németeknek nevezik.

A német etnikum Szlovákia területén egyrészt három, többé-kevésbé kompakt kulturális egységet képező tömbben, másrészt városokban és falvakban

szétszórta élt. A három nagyobb egység, amely további szubrégiókra bontható, a következő:

1. Pozsony és környéke (Felső-Csallóköz, Kis-Kárpátok)
2. Körmöcbánya és környéke, Németpróna és környéke (ún. Hauerland)
3. Felső- és Alsó-Szepesség, Bódva völgye

A középkori kézművesség alapjait a német kolonisták vetették meg s virágzása nagyjából a 16. századig tartott. A kézművességből fakadó anyagi jólét alapozta meg a városi polgárság kialakulását, amelynek életszínvonala abban az időben semmiben nem maradt el a nyugat-európai polgárságétól. A középkor fejlett kézműves városai Bártfa, Besztercebánya, Eperjes, Igló, Kassa, Késmárk, Körmöcbánya, Lőcse, Nagyszombat, Pozsony és Selmecebánya voltak. Kassa elsősorban fejlett textil- és ruhaipari termeléséről volt híres és a 15. században a barchet egyedüli előállító központjává vált a térségben. Bártfán ugyanebben az időben a lenszvászon előállítása vált közpotni jelentőségűvé, ami idővel az egész Szepesség viszonylatában nagy jelentősségre tett szert. Pozsony kézművessége a 18. században kifejezetten német jellegű volt. Ide a német szakmunkások az osztrák és a bajor területeken kívül elsősorban Csehországból és Sziléziából érkeztek. Késmárk, Körmöcbánya és Lőcse német polgársága hosszú ideig erőteljesen védte belső érdekeit, ami többek között abban is megnyilvánult, hogy a más etnikumhoz tartozóak letelepedését e városokban igyekeztek lehetetlenné tenni. Az itteni német mesteremberek termékeikkel a környező falvak népét is ellátták. A 19. században híres volt például a körmöcbányai csipke. A Szepességben virágzó vászonipar és az ehhez kapcsolódó kékfestés termékei a vidék népviseletének is szerves tartozékai lettek.

Az 1930-as népszámlálás adatai alapján Szlovákia területén 150 000 német élt (az összlakosság 4,5 %-a), míg manapság – az 1945-46-os erőszakos kitelepítés következményeként – számuk alig haladja meg az 5 ezret. A németek Szlovákiából való deportálása egy több mint hétszáz esztendősi tradíciót tört ketté, miközben a németek által meghonosított kulturális jelenségek a mai Szlovákia kulturális képének meghatározó elemeivé váltak.

(Liszka József fordítása)

**Fórum inštitút pre výskum menšín
Výskumné centrum európskej etnológie**

P.O.BOX 154
SK-945 01 Komárno 1.
etnologia @foruminst.sk
www.foruminst.sk

**Margaréta Horváthová
Nemci na Slovensku**

Prvé vydanie
Redaktor edície: *József Liszka*
Návrh obálky: *József R. Juhász*
Tlačiarenská príprava: *Kalligram Typography, Nové Zámky*
Vydanie a distribúcia: *Vydavateľstvo Lilium Aurum, Dunajská Streda*
Tlač: *Expressprint, Bánovce nad Bebravou*

Dunajská Streda, 2002
ISBN 80-8062-152-7